

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI
MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	1
'Aho	Tusite, 31 Sanuali 2023

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmāte Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	<i>Johnny Grattan</i> Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Dr. Pohiva Tu'i'onetoa
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo
Fusimālohi	
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa <i>Light of Life</i> Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 1/2023 FAKATAHA 'A E
FALE ALEA 'O TONGA**

**'Aho: Tusite 31 Sanuali 2023
Taimi: 10.00 am**

Fika 01		Lotu
Fika 02		Fakafuakava'i 'a e Fakafofonga Fale Alea 'o e Vahenga Fili Tongatapu 8
Fika 03		Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 04		Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 05		Memipa 'o e Ngaahi Komiti Tu'uma'u 'a e Fale Alea & Poate Vahenga Malolo 'a e Fale Alea
Fika 06		LAO FAKAANGAANGA: Lao Fakaangaanga Fika 1/2023: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Komisiona ki he Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu 2023
Fika 07		NGAAHI TU'UTU'UNI:
	7.1	Tu'utu'uni Fika 1/2023: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakapekia) Fakaha 'o ha Tu'unga Fakatu'utamaki ki he Mo'ui (Covid-19) 2022
	7.2	Tu'utu'uni Fika 2/2023: Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai (Sisitemi Lesisita Faka'elekitulonika 'i he Taimi 'o e Fakatau) 2022
	7.3	Tu'utu'uni Fika 3/2023: Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Faama Ika 2020
	7.4	Tu'utu'uni Fika 4/2023: Ngaahi Tu'utu'uni ki he Laiseni Toutai (Ngaahi Vaka Toutai) 2020

	7.5	Tu'utu'uni Fika 5/2023: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he (Ngaahi Founga Tautea) ki he Ngaue Fakapule'anga 2022
	7.6	Tu'utu'uni Fika 6/2023: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he (Founga Ngaue ki he Loto Mamahi mo e Va Tamaki) Ngaue Fakapule'anga 2022
	7.7	Tu'utu'uni Fika 7/2023: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukupuu 'Ekisia 2022
Fika 08		LIPOOTI KOMITI: Lipooti Fika 1/2023 'a e Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita
Fika 09		NGAAHI FAKAMATALA FAKATA'U: 9.1 Potungae MEIDECC 2021/2022 9.2 'Omipatimeni 2021/2022 9.3 Potungae ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 2021/2022 9.4 Potungae 'a e Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2021/2022 9.5 'Ofisi 'o e Palemia 2021/2022 9.6 Potungae Ngaahi Ngāue Fakalotofonua 2021/2022 9.7 Komisoni Fili 2022
Fika 10		Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	9
Lotu.....	9
Fakafuakava’i Fakafofonga Kakai fo’ou vāhenga fili Tongatapu 8	9
Ui ‘o e Fale.....	9
Poaki.....	10
Me’a ‘Eiki Sea.....	10
‘Asenita ngāue e Fale	10
Kau Mēmipa fo’ou he ngaahi Komiti ngāue/Poate Vāhenga Mālōlō Fale Alea.....	12
Tokanga ki he faka’atā he kuohilí Sea Fale Alea ke tu’u ‘atā mei he Sea he ngaahi Komiti	12
Tali ‘Eiki Sea ki he ‘uhinga e fokotu’u & liliu ia ke Sea he Komiti ‘Ātakai & Feliuliaki ‘Ea	13
Tui Tongatapu 4 kei lelei ange pe ke tu’u ‘atā Sea Fale Alea mei he Sea he Komiti	13
Kole Tongatapu 4 ke mēmipa he Komiti Tu’uma’u Fakafepaki’i Faihala	14
Fakatonutonu ki he kau Memipa fokotu’u mai he Sea.....	14
Tokanga ki he liliu fakahoko ngāue Fale Alea lahilahi fakahoko he ngaahi Komiti	14
Tali ‘Eiki Sea ki he mahu’inga ngāue ‘oku fakahoko he ngaahi Komiti	15
Poupou ke alea’i ngāue lahi Fale Alea ‘i he Komiti Kakato kae ‘ikai ko e Komiti.....	16
Me’a ‘Eiki Sea ki he mahu’inga ngaahi me’asivi ngāue ‘a e Fale Alea	17
Tali he Pule’anga ngaahi fokotu’utu’u kau Mēmipa ngaahi Komiti Fale Alea	18
Tui ‘ikai fakalukufua hono tuku ngāue Fale Alea ki he Komiti kae ‘ikai ko e Komiti Kakato	18
Fakama’ala’ala ‘Eiki Sea he kupu 171 (1) Tohi Tu’utu’uni	19
Fokotu’u ‘ikai fakapotopoto ke ta’ofi ngāue’aki e ngaahi Komiti e Fale Alea.....	19
Pālōti tali kau Mēmipa/Sea he ngaahi Komiti Tu’uma’u Fale Alea & ngaahi fakatonutonu	23
Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Komisiona ki hono Fakafepaki’i Ta’efaitotonu	24
Fakama’ala’a Pule’anga he Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Komisiona Fakafepaki’i Ta’efaitotonu	24
Lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga fakatonutonu ki he Komisiona Fakafepaki’i Faihala.....	25
Tu’utu’uni Sea ke tukuhifo ki he Komiti Lao e Lao Fakaangaanga fika 1/2023.....	26
Fakamamafa’i mahu’inga mo fika 1 fai mo fokotu’u ha Komisiona ki hono fakafepaki’i faihala	27
Fokotu’u ke tukuhifo Lao Fakaangaanga Fika 1/2023 ki he Komiti Kakato.....	28

Fokotu'u ke tuku fakatafa'aki Sea hono mafai kae tukuphifo Lao Fakaangaanga fika 1/2023 ki he Komiti Kakato	28
Ngaahi founa 'e 3 ke fakahoko 'aki ngāue 'a e Fale	29
Fokotu'u ke tukuphifo e Lao ki he Komiti Kakato	29
Tapou Palēmia 'oua 'ai ke anga 'aki he Fale Alea tapou ke tuku fakatafa'aki e Tu'utu'uni Fale	29
Fokotu'u ke tuku fakatafa'aki Tu'utu'uni Ngāue Fale kae tukuphifo Lao ke alea'i he Komiti Kakato	30
Fokotu'u ke fakahū mai tohi mei he Pule'anga ke alea'i fakavavevave Lao.....	30
Fakafoki Sea 'ene tu'utu'uni 'ave Lao Fakaangaanga ki he Komiti Lao kae pālōti'i ke tukuphifo ki he Komiti Kakato.....	31
Pālōti tali ke fakatatafe Tu'utu'uni fekau'aki lau 'uluaki Lao Fakaangaanga fika 1/2023 ..	32
Lau tu'o 2 Lao Fakaangaanga fika 1/2023	32
Fokotu'u tukuphifo Lao Fakaangaanga Fika 1/2023 ki he Komiti Kakato.....	33
Tali ke tukuphifo Lao Fakaangaanga Fika 1/2023 ki he Komiti Kakato	33
Tu'utu'uni Fika 1/2023	33
Fakama'ala'ala Tu'utu'uni Fika 1/2023	33
Lau 'uluaki Tu'utu'uni Fika 1/2023	33
Pālōti tali lau 'uluaki Tu'utu'uni Fika 1/2023.....	34
Fokotu'u tukuphifo 'asenita 1-4 ki he Komiti Kakato7	34
Pālōti tali fakatatafi Tohi Tu'utu'uni kae hoko atu ki hono lau tu'o 2 Ngaahi Tu'utu'uni Fika 7.1-7.7	35
Fokotu'u tukuphifo Tu'utu'uni Fika 1/2023 ki he Komiti Kakato	35
Tu'utu'uni Fika 2/2023, Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa'anga Hū Mai.....	35
Lau 'uluaki Tu'utu'uni Fika 2/2023	36
Pālōti tali lau 'uluaki Tu'utu'uni Fika 2/2023.....	36
Lau tu'o 2 Tu'utu'uni Fika 2/2023	36
Fokotu'u tukuphifo Tu'utu'uni Fika 2/2023 ki he Komiti Kakato	37
Tukuphifo Tu'utu'uni Fika 2/2023 ki he Komiti Kakato.....	37
Tu'utu'uni Fika 3/2023 Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i Faama Ika	37
Kole toki fakahoko fakamatala nounou Ngaahi Tu'utu'uni 'i he Komiti Kakato	37
Lau 'uluaki Tu'utu'uni Fika 3/2023	38
Pālōti tali lau 'uluaki Tu'utu'uni Fika 3/2023.....	38
Lau tu'o 2 Tu'utu'uni Fika 3/2023	39
Fokotu'u tukuphifo ki he Komiti Kakato.....	39

Tu'utu'uni Fika 4/2023 Ngaahi Tu'utu'uni ki he Laiseni Toutai, Ngaahi Vaka Toutai.....	39
Lau 'uluaki Tu'utu'uni Fika 4/2023.....	39
Pāloti tali lau 'uluaki Tu'utu'uni Fika 4/2023.....	40
Fokotu'u ke tukuhifo Tu'utu'uni Fika 4/2023 ki he Komiti Kakato.....	40
Tu'utu'uni Fika 5/2023 Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he (Ngaahi Founa Tautea) ki he Ngāue Fakapule'anga 2022	40
Lau 'uluaki Tu'utu'uni Fika 5/2023.....	41
Pāloti tali lau 'uluaki Tu'utu'uni Fika 5/2023.....	41
Lau tu'o 2 Tu'utu'uni Fika 5/2023.....	41
Fokotu'u ke tukuhifo Tu'utu'uni Fika 5/2023 ki he Komiti Kakato.....	42
Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Founa Ngāue ki he Lotomamahi mo e Vātamaki Ngāue Fakapule'anga 2022	42
Lau 'uluaki Tu'utu'uni Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu Founa Ngāue ki he Lotomamahi mo e Vātamaki Ngāue Fakapule'anga 2022	42
Pāloti tali lau 'uluaki Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Founa Ngāue ki he Lotomamahi mo e Vātamaki Ngāue Fakapule'anga 2022	42
Fokotu'u tukuhifo ki he Komiti Kakato Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Founa Ngāue ki he Lotomamahi mo e Vātamaki Ngāue Fakapule'anga 2022.....	43
Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tukahau 'Ekisia	43
Lau 'uluaki Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tukahau 'Ekisia 2022	43
Pāloti tali lau 'uluaki Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tukahau 'Ekisia 2022	44
Lau tu'o 2 Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tukahau 'Ekisia 2022	44
Fokotu'u tukuhifo Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tukahau 'Ekisia 2022 ki he Komiti Kakato	44
Lipooti Fika 1/2023 Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita	44
Lipooti fika 1/2023 Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita.....	45
Fakama'ala'ala Lipooti Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita.....	45
Polokalama ako Hou'eiki Mēmipa Fale Alea	45
Tohi māhina ngāue 'a e Fale Alea.....	46
Pāloti tali Lipooti 1/2023 Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita.....	46
Ngaahi fakamatala fakata'u.....	46
Lipooti Fakata'u Potungāue <i>MEIDECC</i> 2021/2022	47
Fakama'ala'ala Lipooti Fakata'u Potungāue <i>MEIDECC</i> 2021/2022.....	47
Va'a Tala Matangi.....	48
Va'a ki he Ivi (<i>Energy</i>).....	48
Va'a Fakamatala.....	49

Va'a <i>NEMO</i>	49
Mahu'inga ke tokangaekina 'a 'oseni pea mo Fanga'uta.....	49
Va'a <i>CERT</i>	50
Fokotu'u ke tukuhifo Lipooti Fakata'u Potungāue <i>MEIDECC</i> 2021/2022 ki he Komiti Kakato	50
Pāloti tali tukuhifo Lipooti Potungāue <i>MEIDECC</i> 2021/2022 ki he Komiti Kakato.....	51
Fokotu'u ke tukuhifo kātoa Lipooti Fakata'u 'Omipatimeni ki he Komiti Kakato	51
Pāloti tali tukuhifo Lipooti Fika 9.2 – 9.7 ki he Komiti Kakato	52
Ngaahi me'a makehe.....	52
'I ai tokanga ki he faka'uhinga fakalao fekau'aki mo e tohi 'avetakai	52
'I ai tokanga ki he mama'o 'o ha Mēmipa mei he Fale Alea he kupu 7 Tohi Tu'utu'uni ...	53
Fehu'ia founa ngāue 'a e Fale fekau'aki mo e kole poaki Tongatapu 10.....	54
Tokanga ki hono kei fakangaue'i he Pule'anga ha taha na'e halaia he hopo Fakamaau Tangi.....	55
Tokanga ki he founa ngāue fekau'aki mo e ngaahi fokotu'u lalahi & tukuaki'i mamafa fai ki he Fale Alea.....	55
Mahu'inga fakafou he tohi fehu'i 'a e ngaahi tukuaki'i fekau'aki mo e Pule'anga.....	56
'I ai tokanga mei he sekitoa takimamata fekau'aki mo hono fakalele 'a e Kautaha Lulutai	56
Fakamahino 'Eiki Palēmia 'oku 'ikai ko ha <i>Public Enterprise</i> 'a e Lulutaí	57
Tokanga ki he malu e mo'ui kakai he fefolau'aki.....	57
Fakatonutonu 'oku taliui kau ngāue he Fefolau'aki Sivile ki he malu/hao he fefolau'aki ..	57
Mahu'inga 'aupito ki he Pule'anga 'a e malu 'i he fepuna'aki vakapuna.....	60
Mahu'inga ke 'i ai ha fakamo'oni mahino fekau'aki mo e ngaahi 'isiū 'ohake Hou'eiki Mēmipa.....	61
Fakama'ala'ala Sea fekau'aki mo e fakalao mama'o Tongatapu 10 mei Fale Alea	63
Tali Sea ki he tohi 'avetakai kuo fuoloa ta'u ngāue'aki mai Fale Alea founa ngāue ko ia	63
Fakama'ala'ala Palēmia he kupu 108 Tohi Tu'utu'uni ki he tauhi molumalu feme'a'aki ..	65
Tu'unga 'i ai lipooti fekau'aki tohi tangi kau <i>contractor</i> langa fale <i>tsunami</i>	65
Kelesi.....	66

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tusite, 31 Sanuali 2023

Taimi: 1015-1030

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie ki he pongipongi ni Hou’eiki. Kole atu ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ke tataki mai ‘a e lotu ki he pongipongi ni.

Lotu

(Na’e fakahoko ai pē ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘a e lotu ki he pongipongi ni, Hon. Tiofilusi Tiueti)

Fakafuakava’i Fakafofonga Kakai fo’ou vāhenga fili Tongatapu 8

‘Eiki Sea: Fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘i he lotu lelei ‘oku kamata’aki ‘etau fakataha ‘i he pongipongi ni, te u kole heni ki he Kalake ke tau ‘uluaki fakakakato ‘a e fakafuakava’i ‘a e Fakafofonga Fale Alea, Vāhenga Fili Tongatapu 8 kimu’a pea tau hoko atu ki he fika 3 ‘o ‘etau ‘asenita.

(Na’e hoko atu leva ki hono fakafuakava’i ‘o e Fakafofonga ‘o e Vāhenga Fili Tongatapu 8)

Johnny Grattan Vaea Taione: ‘Oku ou fuakava ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otua te u talangofua mo’oni ki he ‘Ene ‘Afio ko Tupou VI, ko e Tu’i Totonu ‘o Tonga, pea te u tauhi mā’oni’oni mo haohaoa ‘a e Konisitūtone ‘o e Pule’anga ‘o Tonga. Pea faitotonu ‘o mā’oni’oni ‘a e lakanga mo e ngāue ‘o e Fale Alea, Ko au *Johnny Grattan Vaea Taione*, Fakafofonga ‘o e Kakai ‘o Tongatapu 8.

(Hili ange ‘a e Fuakava ‘a e Fakafofonga na’a ne fakamo’oni hingoa leva ki he’ene tohi fuakava)

<005>

Taimi: 1030-1035

‘Eiki Sea: Mālō te u kole heni ki he Kalake ke ui e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale.

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia, Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afio pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni ‘aho Tūsiti ko hono 31 ‘o Sanuali 2023.

Ui ‘o e Fale

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalakalaka Faka’ekonōmika, ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā Ngaahi

Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Ngoue Me'atokoni mo e Vaotātā, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga mo e Palani Fakafonua, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Nuku, His *Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhilamoelangi Fasi Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, *Dulcie Elaine* Tei...

<007>

Taimi: 1035-1040

Kalake Tēpile : ... Paula Piveni Piukala, *Johnny Gratten* Vaea Taione, Pohiva Tu'i'onetoa, Taniela Likuohihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, Vātau Mefi Hui. 'Eiki Sea kole ke u toe fakaongo mu'a. 'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula. 'Eiki Sea ko e ngata'anga ia 'o e talui.

Poaki

Ko e poaki, poaki folau 'a 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, poaki mai he 'aho ni 'a e Pilinisi Kalauni - Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, poaki pea mo Pohiva Tu'i'onetoa, poaki pea mo Taniela Likuohihifo Fusimālohi, ma'u mo e tohi poaki 'a Mo'ale Finau pea pehē kia Vātau Mefi Hui. Ko e 'Eiki Mēmipa pē 'e taha 'oku 'ikai ke tali hono uí 'oku 'i ai e tui 'oku ne me'a tōmui mai pe 'Eiki Sea. Mālō 'aupito.

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea : Fakatapu ki he 'afio 'a e Ta'ehāmai 'i hotau lotolotonga. Tapu pea mo 'Ene 'Afio Tama Tu'i Tupou VI, tapu pea mo e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u. Tapu pea mo e Tama Pilinisi Kalauni kae 'uma'ā 'a e Ta'ahine Pilinisesi Kalauni kae 'uma'ā 'a e Fale 'o Tupou. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele, tapu atu mo e Fakafofonga e Kakai. Mālō ho'omou laumālie lelei he pongipongí ni Hou'eiki. Ko u fiefia ke talitali kimoutolu ki Fale Alea Hou'eiki ko 'etau fuofua fakataha eni 'i he ta'u fo'ou ko eni 2023. Na'e toloi mai 'a e Falé fanongonongo he ta'u kuo 'osi 'i Tisema koe'uhi ke toki fakahā atu pē 'i ha taimi 'oku ma'u mai he 'asenita ngāue 'a e Fale ke tau hoko atu 'i he ta'u ni.

'Asenita ngāue e Fale

Ko eni 'oku hā atu pē 'i he 'etau 'asenita ngāue Hou'eiki 'a e ngāue kuo tuku mai 'e he Pule'anga. Ko e Lao Fakaangaanga 'e taha 'i he 'etau 'asenita fika 6 ko e ngaahi Tu'utu'uni 'e 7 'asenita fika 7, tānaki atu ki ai mo e Lipooti e Kōmiti Tu'uma'u ki he 'Asenita 'oku ne hulu'i mai 'etau halafononga ngāue ki he kamata'anga 'o e ta'u fo'ou ko eni, pea faka'osi 'aki leva ki he 'etau 'asenita fika 9 'a e Fakamatala Fakata'u.

Hou'eiki ko e 'asenita fika 5 ke mou me'a ki ai koe'uhi ko e ngaahi fehikitaki mo e liliu 'i he tu'unga 'oku 'i ai e kau Fakafofonga Fale Alea pea mo e Kapineti 'oku fiema'u ke toe fai hono fakapapau'i e kau Mēmipa 'o e ngaahi Kōmiti Tu'uma'u 'o e Fale Alea pehē foki ki he Poate Vāhenga Mālōlō e Fale, 'a ia 'oku Mēmipa ai 'a e Minisitā Pa'antga. Mou mea'i pē ko e Minisitā Pa'anga fo'ou eni 'i he 'aho ni. Te'eki ai ke tau hoko atu ki he ngāue

Hou'eiki ko u fiefia 'aupito ke u talitali lelei 'a e Fakafofonga Tongatapu 8 hili 'a e fili si'i na'e fakahoko fakakakato 'etau Tēpile 'i he kamata'anga 'o e ta'u ni pehē foki ki he lava lelei e fakahoko hono fuakava'i he pongipongí ni.

Hou'eiki na'e 'i ai pē me'a na'e tokanga ki ai e Hou'eiki Fakafofonga fekau'aki pea mo e taimi nounou na'e tuku atu ke mou me'a ki he ngaahi naunau ko ia na'e tufa atu, ka te u tokoni atu pē ke fakalelei'i 'etau founa ngāue, koe'uhi ko e ngaahi naunau ko eni na'e tufa atu 'i he 'aho Falaite 'aho 27 'o e uike kuo 'osi ke mou me'a ki ai. Ko e taimi ke mou me'a ki he ngaahi naunau ko eni Hou'eiki 'oku kei taimi lahi pē koe'uhi ko e Lao Fakaangaanga, 'e lau 'uluaki 'i he pongipongí ni pea 'e tukuhifo ia ki he Kōmiti felāve'i pea mo e lao ko ia, pea 'e fai 'a e ngāue 'a e Kōmiti 'o 'ikai toe si'i hifo 'i he uike 2 'a ia 'e toe tānaki atu pē taimi lahi ke mou toe me'a ki he Lao kimu'a pea toki fakahū mai ki he Fale...

<008>

Taimi: 1040-1045

'Eiki Sea: ...pea taimi 'e toki fai e feme'a'aki felāve'i pea mo e Lao Fakaangaanga mo e ngaahi Tu'utu'uni 'i he taimi 'oku fakafoki mai ai ki he Falé hili ha ngāue ki ai e komiti felāve'i pea mo e Lao Fakaangaanga pē Tu'utu'uni ko ia. 'Oku fakatatau pē mo 'etau Tohi Tu'utu'uni Hou'eiki ko e founa ngāue ki hono lau 'uluaki e Lao Fakaangaanga 'e tuku e 'uluaki faingamālie ki he Minisitā 'oku ne hanga 'o fakahū mai e Lao Fakaangaanga ke ne fakamatala 'o 'ikai toe 'i ai ha fakafekiki pē ko ha toe feme'a'aki fakatonutonu 'e tuku e miniti 'e nima ke ne fakamatala fakama'ala'ala e laó kimu'a pea tau lau 'uluaki.

'E lau 'uluaki e Lao Fakaangaanga ko ia pē ko e Tu'utu'uni ko iá hili hono lau 'uluakí 'e tu'utu'uni e Seá fakatatau ki he Tohi Tu'utu'uni ke tukuhifo ki ha komiti felāve'i pea mo e Lao Fakaangaanga pē Tu'utu'uni ko ia ke fai ha'anau ngāue ki ai pea ko e taimi ko ē 'e fakafoki mai ai 'a e Lao Fakaangaanga pē ko e Tu'utu'uni ki he Falé ko e taimi ia 'e lau tu'o ua aí pea toki faka'atā leva ke tukuhifo ki he Komiti Kakato ke hoko atu ha feme'a'aki fekau'aki pea mo e Lao Fakaangaanga pē ko e Tu'utu'uni.

'A ia ko e founa ngāue Hou'eiki ko e taimi ko ē 'oku mou kole mai ke mou toe me'a loloto ki he naunau 'e faingamālie pē ia ka koe'uhí ko 'etau *process* mo e founa ngāue pau ke kamata hono lau 'uluakí kae toki 'atā ke tepile'i 'e he Fale ke mou toki me'a loloto ki he ngaahi ngāue ko ia.

Ko 'etau ngāue Hou'eiki neongo 'oku kamata 'i he 'aho ni 'e fakatatau pē ia ki he lōloa pē nounou homou feme'a'aki. Ko e 'asenita ngāue ko eni te tau ngāue pē ki he'ene 'osi pea 'oka lava 'a e ngāue ko eni 'oku te'eki ai ke 'osi ha uike 'e taha pē ua 'etau ngāue 'e toloi fanongonongo e Falé kae 'oua leva kuo lava e ngāue 'i he 'ū komiti ka tau foki mai 'o hoko atu. Tukukehe kapau 'e 'i ai ha ngaahi ngāue kehe pē ko ha 'ū lao fo'ou 'e fakahū mai mei he 'Eiki Minisitā Lao. 'A ia ko e tu'unga ia 'oku 'i ai 'etau 'asenita mo 'etau ngāue Hou'eiki 'oua te mou lotosi'i he nounou e taimi 'oku tuku atú faingamālie koe'uhí ko e uike ua ko ē 'e tukuhifo ki he Komiti Kakato he ko e ngaahi Komiti Filí 'e taimi lahi ia ke mou me'a ki he ngaahi lao, 'a 'Eiki Nōpele Tongatapu 'i ai ha me'a 'oku ke tokanga ki ai me'a mai.

Lord Tu'ivakanō: Tapu mo e Sea Fale Alea 'o Tonga mālō mu'a ho laumālie lelei ki he pongipongí ni Sea. Pea fakatapu ki he Hou'eiki e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko e 'ai pē ke 'ai atu pē ki he Komiti Fika 3 Tu'uma'ú ke ke toki ki'i me'a pē ki ai ko e fakakakato mai 'a e toko ua Fakafofonga mei he kau Fakafofonga 'o e Kakaí ko e 'uhinga pē he 'oku, ke fakakakato pē ia

he 'oku 'ikai ke tu'u mai ia 'i heni. Tukukehe kapau 'oku na ko e, 'a e, 'oku 'ikai ke 'asi ai. Mālō Sea.

Kau Mēmipa fo'ou he ngaahi Komiti ngāue/Poate Vāhenga Mālōlō Fale Alea

'Eiki Sea: Kalake. Ko e, kātaki pē Hou'eiki tau kamata ai leva 'i he 'Asenita 5 he ko e Mēmipa 'o e Ngaahi Komiti Tu'uma'u ki he Fale Alea pea mo e Poate Vāhenga Mālōlō 'a e Fale Alea. Ko e tu'unga ena 'oku 'i ai 'a e Hou'eiki Mēmipa ko eni 'oku fili atu ki he 'ū komiti 'i he peesi 'uluaki 'oku hā ai 'a e ngaahi sea 'oku fokotu'u atu ki he 'ū komiti tau kamata pē 'i he Komiti Laó 'a ia 'oku fokotu'u atu ki ai 'a e Fakafofonga 'Eua 11. Ko e Komiti 'Asenita founa angamaheni pē ko e Sea Fale Alea, Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu ko e Fakafofonga 'o Tongatapu Hou'eiki Nōpele *Lord* Tu'ivakanō. Komiti Pa'anga Fakafofonga e Tongatapu 5 'Aisake Valu Eke. Komiti Ngaahi Me'a Fakasōsiale Tongatapu 1 Tevita Fatafehi Puloka. Ko e Komiti Tu'uma'u ki he 'Atakai, Feliuaki 'o e 'Ea fokotu'u atu e Sea 'o e Fale Alea. Ko e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngāue ki Muli, Malu'i mo e Fefakatau'aki ko e Tama Pilinisi, Fakafofonga Nōpele Ongō Niua. Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutaí fokotu'u atu e 'Eiki Minisitā Mālōlō *Lord* Tu'ilakepa ko e 'Eiki Nōpele mei Vava'u. Komiti Tu'uma'u ki hono ...

<009>

Taimi: 1045 – 1050

'Eiki Sea: ...Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonú, Fakafofonga Tongatapu 2 'Uhilamoelangi Fasi. Kōmiti Tu'uma'u ki he Tupu Tokolahi mo e Langa Fakalanga Fakalalakaká Fakafofonga Tongatapu 6, *Dulcie Elaine* Tei.

'I he peesi fika 2 Hou'eiki ko e Kōmiti Tu'uma'u ki he Laó, Kōmiti Tu'uma'u ki he 'Asenita, Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Aleá mo e Kōmiti Tu'uma'u ki he Pa'angá. Hou'eiki toe hoko atu hono lau 'a e kōlomu fika 1 mo e 2 'a ia ko e 3 mo e 4 'oku fakakakato ia 'i he peesi hoko maí 'a ia ko e peesi 3.

Hangē ko e me'a na'e tokanga ki ai e Fakafofonga Tongatapu Nōpelé ko e Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Aleá 'oku hā pē ai e Hou'eiki Mēmipa 'e toko 6 'o fakatatau ki he tu'utu'uni e Falé 'oku taki 2 he tēpile 'a e Kōmiti kotoa pē. 'A ia ko e toko 2 meí he tēpile e Hou'eiki Nōpelé, toko 2 meí he tēpile Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí mo e toko 2 meí he Kapinetí.

Koe'uhí ko e tokosi'i e Hou'eiki Nōpelé mo e fiema'u ke toko 2 'i he Kōmiti kotoa pē ki'i lahilahi ange 'a e Kōmiti 'oku mēmipa ai 'a e Hou'eiki Nōpelé. Ko e Mēmipa talifakí 'oku hā atu pe 'i lalo mou me'a ki ai Hou'eiki 'oku tānaki atu ki ai 'a e Hou'eiki Fakafofonga Nōpelé, Hou'eiki Minisitā pea mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. Koe'uhí 'oku 10 'a e tēpilé he 'ikai ke u lau kakato atu Hou'eiki ka 'oku mou me'a hifo pē ki he 'ū Kōmiti kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku tokanga ki ai e Hou'eiki ki he fōtunga e 'ū Kōmiti pea mou fokotu'u mai. Me'a mai Tongatapu 4.

Tokanga ki he faka'atā he kuohilí Sea Fale Alea ke tu'u 'atā mei he Sea he ngaahi Komiti

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa e Fale

Alea 'o Tonga. Ko e ki'i fehu'i fakama'ala'ala pē ia Sea ko hono 'uhingá ko e kuohilí na'e pehē ke faka'ata'atā e Feitu'u na ko e Sea e Fale Aleá ko hono 'uhingá ko e ngaahi Kōmiti iiki ko ení 'e toe līpooti mai pē ia ki he Fale Alea ki he Feitu'u na Sea. Pea ko 'eku fehu'i pe 'a'aku ke fakama'ala'ala mai pe 'oku 'i fē tūkunga ko iá mo e fakakaukau ko iá. He ko e Kōmiti ko eni 'e 2 'oku 'i ai e Sea 'o e Fale Aleá 'oku 'uhinga ia 'e toe līpooti mai pē ki he Feitu'u na ki Fale Alea. Ke ki'i fakama'ala'ala mai angé pe ko e hā e tu'unga 'oku 'i ai Sea pea te u toki faka'osi atu, mālō.

Tali 'Eiki Sea ki he 'uhinga e fokotu'u & liliu ia ke Sea he Komiti 'Ātakai & Feliuliaki 'Ea

'Eiki Sea: Ko ia mālō Tongatapu 4, ko e Sea Kōmiti 'Asenitá 'a ia 'oku sea ai e Seá, 'oku totonu pe ke sea ai Seá he 'i he Kōmiti ko ení koe'uhí ko ia 'okú ne tataki e 'Asenita ngāue e Falé. Ko e 'uhinga hono fokotu'u e Kōmiti ke toe loloto ange e fengāue'aki e Hou'eiki Fakafofongá pea mo e Pule'angá pea mo e Seá 'i hono fa'u mo hono fatu 'etau polokalama ngāue ki he ta'ú.

'A ia 'oku hā atu 'i he'etau 'Asenita ko eni 'i he pongipongi ni na'e 'osi 'i ai e fakataha e Kōmiti ko ení 'a ia na'a ku Sea pē ai, Mēmipa e 'Eiki Palēmiá mo e Tokoni Palēmiá pea mo e Tokoni Sea 'i he'etau 'asenita fika 8. 'A ia ko au pe te u toe līpooti atu e ngāue Kōmiti ko ení koe'uhí ko e fatongia pē ia 'a e Seá.

Ko e me'a ko ē ke me'a ki ai ki hono faka'atā e Seá meí 'ū Kōmiti, 'i he kuohilí ko e Sea Fale Aleá mo e Tokoni Seá na'a nau hoko ko e Mēmipa *ex-officio* 'o e Kōmiti kotoa pē. Ko e tu'utu'uni ia liliú na'e to'o e Seá meí he 'ū Kōmiti 'o 'ikai kau ko ha *ex-officio Member* 'o e 'ū Kōmiti Fale Aleá. Ko e tu'utu'uni ia 'okú ke me'a ki ai, ko e fokotu'u ko ení 'oku fokotu'u atu e Sea Fale Aleá ke toe Sea pe ia 'i he Kōmiti 'e 1 tukukehe 'a e Kōmiti 'asenitá 'a ia ko e Kōmiti ia 'oku hā 'i he peesi 3 ko e Kōmiti fika 6, Kōmiti Tu'uma'u ki he 'Ātakai mo e Feliuliaki 'o e 'Eá. Ko e fokotu'u pē ia he 'oku 'i ai e 'ilo makehe e Sea ki he 'isiú ko ení pehē foki ki he ngaahi 'ilo fo'ou 'oku ma'u meí he kau atu e Seá ki he ngaahi fakataha 'i muli. Hangē ko e COP 27 na'e fakakakato 'i he ta'u kuo 'osí, 'oku 'i ai e Sea e IP 'oku 'i ai e fakataha fakata'u 'a e IPU pe ko e *Inter Parliamentary Union* ko e Kautaha Fakamāmani lahi eni 'ū Fale Aleá ...

<010>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Sea: ... fakataha ko eni 'i he ta'u ki he ta'u, pea 'oku 'i ai 'a e tui ko e kau, ko e Sea ki he fakataha ko ia 'e lava ke fehokotaki pea mo e komiti kaunga tonu ko eni 'i Fale Alea, felāve'i pea mo e ngāue ko ia 'e toe vāofi ange 'a e ngāue mo e ngaahi kautaha 'i tu'apule'anga. Ko e 'uhinga pē ia 'a e fokotu'u mo e liliu ko eni ki he komiti fika 6. Tongatapu 4.

Tui Tongatapu 4 kei lelei ange pe ke tu'u 'atā Sea Fale Alea mei he Sea he Komiti

Mateni Tapueluelu: Sea 'oatu eni ke faka'osi 'aki. Mālō Sea ko e, 'oku ou kei tui ange pē ki he founga motu'á Sea ka 'oku ou tuku atu pē ki he Hou'eiki Fale Alea 'o Tonga ko e hā ha'anau lau, 'e lelei ange pē kapau 'e tau'atāina 'a e Feitu'u na Sea, ka 'oku ou tuku atu pē ki he Fale Alea.

Kole Tongatapu 4 ke mēmipa he Komiti Tu'uma'u Fakafepaki'i Faihala

Ko e ki'i kole pē eni ia Sea fekau'aki pea mo e komiti fika 9 Sea, ki he Komiti Tu'uma'u ki hono Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu. Sea ko 'eku kole pē 'aku 'oku ou faka'amu ke u mēmipa 'i he komiti ko eni, pē ko e hā ha founa 'e lava. 'Oku 'i ai 'a e ongo komiti 'e 2 'oku 'omai ki he motu'a ni Sea, ka kapau 'e lava tukuange ha taha kau mēmipa 'i he komiti ko ia pē ko e mēmipa talifaki pē.

Eiki Sea: Ko ia, Fakafofonga ko e, ko hono fakanofonofa ko eni 'o e kau Mēmipa ki he 'ū komiti 'oku fakapalanisi pea 'oku toe fakatatau ki he taukei 'oku ma'u 'e he Hou'eiki Fakafofonga takitaha. Ko e Hou'eiki Fakafofonga ko eni 'i he tēpile 'o e kakai, ko e Fakafofonga fika 1 pea mo e Fakafofonga fika 2.

'Oku ou tui 'e tali lelei pē ho'o kolé 'o kapau 'e fakafetongi'i mei ha komiti 'oku ke mēmipa ai, ke mo fetongi, tamate, fetamate fika pē.

Mateni Tapueluelu: 'Oku loto 'a Tongatapu 5 Sea kapau te ma fetongi ka ko e kole atu pē he ko hono 'uhinga ko e komiti ko eni Sea na'e, ko e motu'a ni na'e Sea ai 'i he ngaahi ta'u kuohili pea 'oku 'i ai 'eku fakamahu'inga'i makehe 'a e komiti ko ia Sea, ko e 'uhinga ia 'oku fai ai 'a e kole. Mālō Sea.

Eiki Sea: Ko ia na'e fakatokanga'i mai 'e he Kalake Fakafofonga ko e komiti fika 1, kātaki, Tongatapu 4 'oku ke lolotonga mēmipa 'i he Komiti Lao. 'A ia 'o kapau 'oku ke fokotu'u mai ke ke kau 'i he komiti fika 9, te u kole atu pē ke ke fakafetongi pea mo e Fakafofonga Tongatapu 1, 'a ia 'oku fika 5 'i he Komiti hono Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu,.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea.

Fakatonutonu ki he kau Memipa fokotu'u mai he Sea

Eiki Sea: Mālō Hou'eiki ko e fakatonutonu eni ki he'etau Mēmipa fokotu'u atu ki he 'ū komiti 'oku tamate'i 'a e Fakafofonga fika 6, 'i he Komiti Tu'uma'u ki he Lao, fakafetongi'i 'aki 'a e Fakafofonga Fika 5 'i he komiti fika 9, 'a ia ko e Komiti Tu'uma'u ia ki hono fakafepaki'i 'a e Ta'efaitotonu. 'Oku toe 'i ai ha fokotu'u Hou'eiki. Me'a mai 'a e 'Eiki Nōpele 'Eua.

Tokanga ki he liliu fakahoko ngāue Fale Alea lahilahi fakahoko he ngaahi Komiti

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, fakatapu atu foki ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki 'o e Pule'anga. Fakatapu atu foki ki he Hou'eiki Nōpele kae 'uma'ā 'enau tēpile. Pea fakatapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai.

'Eiki Sea, ko e me'a ko ē 'oku fokotu'u atu ki ai 'a e motu'a 'a ia 'i he pongipongi ni 'Eiki Sea 'oku ou lave'i pē ki he 'ū komiti. Ko e komiti eni 'e 10 ke nau hanga 'o fakalele 'a e ngāue ko eni ko ē 'a e Fale Alea 'o fakatatau ki he ngaahi fiema'u fengāue'aki 'a e Pule'anga pea mo e Fale Alea 'Eiki Sea. Ko e fehu'i ko ē 'oku fai atu ko ē 'i he pongipongi ni 'Eiki Sea, ko 'eku fehu'i atú ki he makatu'unga 'i he ngaahi fiema'u ko ē 'a e kakai 'o e fonua 'oku tohi mai ki he Fale Alea...

Taimi: 1055-1100

Lord Nuku: ...hangatonu, ka ko 'eku lave'i 'oku 'omai 'a e ngaahi me'a kotoa ko ia 'o fakahū ia ki he komiti, pea kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku 'omai mei he Pule'anga ko e me'a tatau pē 'e fakahū ki he komiti pea toki lipooti mai he Fale Alea 'Eiki Sea.

Ko e me'a ko ē 'oku fai atu ki ai e tokanga 'Eiki Sea 'oku hangē ki he motu'a ni 'oku maliu e Fale Alea e fonua ke fakalele 'e he komiti kae tuku 'a e Fale Alea fakalukufua, ka ko e fehu'i atu pē he pongipongi ni ki he founa ko ē 'o e 'aho ni makatu'unga 'i he founa ko ē fakalele 'o e Fale Alea he 'aho ni 'Eiki Sea, he koe'uhí ko e 'uhinga 'eku fehu'i atu 'Eiki Sea ko e lele ko ē 'a e Fale Alea ko e toki ta'u eni 'oku lele 'a e Fale Alea 'o lōloa pehe ni 'o makatu'unga koe'uhí kae lele pē 'a e ngaahi komiti, ka ko e 'uhinga 'eku fehu'i atu pē 'oku ...ko e kimu'a foki 'Eiki Sea ka 'i ai ha me'a 'oku 'omai ki he Fale Alea pea fihi pea ui e Komiti ke nau sio ki ai mo vakai'i pea toki 'omai ha kau mēmipa mei tu'a ke tokoni mai ki ai 'Eiki Sea, ko e 'uhinga pē hono fehu'i atu ko ē he pongipongi ni 'o makatu'unga he founa 'oku fakalele'aki he Fale Alea 'i he 'aho ni, kuo tau nga'unu ki he founa ko e sistemi faka-komiti pea toki lipooti mei ai ki he Fale Alea, ka ko e 'uhinga pē 'eku fehu'i atu 'oku makatu'unga 'i he founa ngāue 'a e Fale Alea 'oku ngāue'aki he komiti kae tuku 'a e kau Fakafofonga e Kakai fakalukufua 'i he Fale Alea 'o fekau'aki pea mo e ngaahi hangē tau pehē ko e Komiti 'Asenita, ko e kau atu ko ē ki ai ko ē 'a e Pule'anga ke nau fokotu'utu'u mai 'a e 'asenita kae Sea 'a e Feitu'u na 'Eiki Sea hangē ko e me'a ko ē na'e 'oatu ko ē Fakafofonga ko ē Tongatapu 4. Ko e ngāue 'a e Fale ni 'oku makatu'unga 'i he 'omai 'e he Pule'anga 'oku 'i ai honau fatongia 'oku 'omai ki he Fale ni ke vakai'i 'e he kau Fakafofonga 'o e Kakai pea kapau 'oku fihi pea toki ui ha komiti. Ko e anga pē 'o e fehu'i atu 'Eiki Sea fekau'aki pea mo e anga ko ē 'etau Tohi Tu'utu'uni pea mo e anga e tu'u 'etau Konisitūtone pea mo e anga hono fakafofonga'i ko ē 'o e kakai 'o e fonua ki ho Fale Alea 'Eiki Sea.

Ko e fehu'i pē ia ki he komiti he ko u tui 'oku hanga 'e he komiti 'o to'o 'a e ngāue na'e tonu ke mea'i mai pē he kakai 'oku fai he Komiti Kakato pea kapau 'oku toki 'i ai ha me'a 'oku fihi pea toki ui ha komiti. Tukukehe 'a e ngaahi fakamole 'ikai ke fai ha lave ia ki ai he ko e me'angāue pē ia 'a e Fale Alea, ka ko e anga ia 'eku fehu'i atu ko ē he pongipongi ni 'Eiki Sea ki he komiti 'e 10 ko eni mo honau ngaahi fatongia 'o fakataata ki he komiti tu'uma'u 'a e Fale Alea ko e Komiti Kakato ke nau fai 'a e ngāue pea 'ohake ki he Feitu'u na ki he Fale Alea 'Eiki Sea ko e ki'i fehu'i atu pē fiema'u pē ke toe fai ha ki'i fakama'ala'ala koe'uhí ka tau toki hoko atu mālō Sea.

Tali 'Eiki Sea ki he mahu'inga ngāue 'oku fakahoko he ngaahi Komiti

'Eiki Sea: Mālō Fakafofonga Nōpele 'a 'Eua. Ko e 'isiū mahu'inga eni koe'uhí 'oku mahino pē kiate au 'oku te'eki ke tau hanga 'o fakakakato 'a e polokalama ako 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'i he to'u Fale Alea ko eni pē ko e *induction* ke 'uhinga mālie 'a e ngaahi kupu ngāue 'a e Fale Alea. Ko e mīsini ngāue 'a e Fale 'i he 'ū komiti. Ko e ngaahi ngāue faka'auliliki pē ko hono vakai'i ofi ange mo toe loloto 'a e 'u ngāue ko eni 'oku 'omai ki he Fale Alea 'oku fakahoko ia 'i he komiti, he koe'uhí ko e ni'ihi 'oku taukei mo e kau ngāue 'oku nau fakamatala mo fakaikiiki 'a e ngaahi 'isiū ko ē 'oku 'omai 'oku fakamatala ia he lēvolo komiti. Hangē pē ko e me'a ko ē 'oku mou mea'i Hou'eiki kau Hou'eiki Fakafofonga pē 'oku fili mai ki he Fale Alea 'oku ngofua ke me'a 'i loto Fale Alea, ka 'oku 'ikai ke tau 'ilo e me'a kotoa Hou'eiki.

‘Oku ‘i ai e ni’ihi ‘oku nau ngāue pea ‘oku nau taukei ‘i he ngaahi ‘elia kehekehe pē mei he toutai ki he takimamata ki he ‘ū me’a fakapa’anga ‘oku fakamatala ‘a e ngaahi me’a ko ia pea lipooti ia ‘i he loto komiti. Ko e ‘ata kitu’a e ngāue ‘a e komiti ‘oku fakahā ia he taimi ‘oku fai ai ‘a e ngāue ‘a e komiti ki hono *public consultation* pē ko hono tuku atu kitu’a ‘a e ngaahi fakamatala ‘enau

<007>

Taimi: 1100-1105

‘Eiki Sea: ... fepotalanoa’aki pea mo e kakai, ko e 'ata ki tu’a ‘o e ngāue ‘a e Kōmiti he taimi ‘oku fakahā mai ai ‘enau lipooti, ‘oku hā pē ai ‘enau ngaahi feme’a’aki mo e ngaahi tu’utu’uni kotoa pē ‘oku fakahoko ‘e he Kōmiti. Ki hono aofangatuku ko e ngāue kotoa ‘a e Kōmiti kātoa ‘a e ngaahi fakatotolo mo e ngaahi fekumi mo e me’a ko ia, ‘oku fakafoki mai ki he Fale ni pea ‘oku fiema’u ia ke fai e feme’a’aki ‘a e Falé kimu’a pea nau toki hanga ‘o tali ‘a e ngaahi ngāue ko ia ‘a e Kōmiti. Hangē ko e ngaahi tohi ko ia ‘oku ke me’a ki ai Fakafofonga, fakafou he Kōmiti ka ko e feitu’u ia ‘e sivi’i ai e ngāue ko ia fakatatau ki he’etau Tohi Tu’utu’uni kimu’a pea toki tēpile’i mai ki he Fale ni. Ko e founga ngāue mo e ‘ū me’a ko ia fakahoko ia ‘i loto ‘i he Kōmiti.

Ko e me’a ko ia ki he toki fa’u pē ha Kōmiti he taimi ko ia ‘oku fiema’u ai, ‘io ‘e malava pē ke fakahoko ‘i ha tu’utu’uni ‘a e Fale mo loto ke tokolahi ‘a e Hou’eiki, ka ko e ngaahi tu’utu’uni tu’uma’u eni ia fakatatau ki he’etau Tohi Tu’utu’uni Hou’eiki ‘a e ngaahi Kōmiti ko eni. Ko e faikehekeheke ‘o e ‘u Kōmiti Fili mei he Kōmiti Tu’uma’u, ko e Kōmiti Tu’uma’u ‘oku tu’utu’uni ki ai ‘etau Tohi Tu’utu’uni, pea ‘i he ‘aho ni ko ‘etau Kōmiti Tu’uma’u ‘e 10. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi kaveinga ngāue ‘oku fokotu’u ki he ngaahi Kōmiti ko ia pea ko e ‘u ngāue felāve’i ‘oku tukuhifo kia kinautolu.

Hangē ko ‘eku fakamatala ko ia kamata ‘etau fakataha Hou’eiki, ko e halafononga ki he’etau ‘asenita fika 6 mo e fika 7 fakatātā pē ko e Lao Fika 1 ‘oku fekau’aki ia mo e Komisoni Fakafofonga ‘o e Ta’efaitotonu. ‘Oka tali ‘e he Fale hono lau ’uluaki te u tu’utu’uni leva au ke tukuhifo ia ki he Kōmiti Lao he ‘oku felāve’i ia pea mo e Lao ki he Ta’efaitotonu. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi Tu’utu’uni ‘i he ‘asenita fika 7 felāve’i ia pea mo e Tukupau ‘Ekisia ‘i he’etau ‘asenita fika 7.7. Te u tu’utu’uni au ke tukuhifo ia ki he Kōmiti Pa’anga he ‘oku fekau’aki ia pea mo e tānaki pa’anga pea mo e tukuhau. ‘A ia ko e fakatātā ia ‘uhinga ‘oku mahu’inga ai ke ‘i ai ha’atau Kōmiti Tu’uma’u hangē ko ‘etau Tohi Tu’utu’uni. He ko e ngāue ko eni mo e kaveinga ngāue ‘oku tuku ki he ngaahi Kōmiti Tu’uma’u felāve’i ia pea mo e ngāue kehekehe ‘i he tapa kehekehe ‘o e sosaieti mo e ‘u lao ko eni ‘oku fakahū mai. Tongatapu 4 me’a mai.

Poupou ke alea’i ngāue lahi Fale Alea ‘i he Komiti Kakato kae ‘ikai ko e Komiti

Mateni Tapueluelu : Sea fakamolemole pē ‘i he fokoutua hake. Ko e kole pē eni ia Sea ‘i he laumālie na’e me’a mai ‘aki ‘e he ‘Eiki Nōpele he ‘oku ‘i ai pē ‘a e poupou lahi ki ai. Ko e ‘uhinga Sea ‘oku fai atu ‘a e kole fakama’ala’ala, ko e kongā lahi ia heni ko e fanga ki’i Tu’utu’uni ē pē ko e *Regulation* hangē pē ko ho’o me’a ‘oku iiki. Ko e me’a ni he ‘ikai ke lava ‘o tuhuhifo pē ki he Kōmiti Kakato ke vakai’i ai kapau ‘oku toki ‘i ai ha me’a ‘e lēvei e Hou’eiki pea toki ‘ave ai ki he ngaahi Kōmiti Tu’uma’u. Pea ko e kongā lahi kuo ‘osi lele foki ia. Ko e *Regulation* ko e tu’utu’uni ko eni kuo ‘osi *effective* foki ia ‘oku ‘osi ngāue’aki ia ‘e he Pule’anga. Ko e ‘omi pē ia ke *endorse* pē *revote* ‘e he Fale Alea. Pea ko e fanga ki’i me’a iiki Sea ka ‘oku

‘i ai e fanga ki’i kongā lahi ia ai ‘oku mau tui ‘e fai ‘e tokoni ki he Pule'anga ke vavevave e ngāue ia.

Na'a mo e Lao ko eni Fakaangaanga ki he Komisoni Fakafepaki'i ko ia e Ta'efaitotonu, nounou pē mo ia ia. Ko e anga pē fokotu'u atu Sea na'a fetukutuku kotoa 'a e 'u ngāue ko eni 'o kau ai 'a e fanga ki' i ngāue iiki, ki he ngaahi Kōmiti ka tau tali ai 'o fuoloa ka 'oku nounou pē. Ko e pou pou atu pē ia ki he me'a 'a e Nōpele mālō Sea.

Me'a 'Eiki Sea ki he mahu'inga ngaahi me'asivi ngāue 'a e Fale Alea

'Eiki Sea : Hou'eiki ko e me'angāue eni e Fale Alea pau ke tau *follow* 'i he *due process* 'oku 'i ai 'a e me'asivi 'oku tau ngāue'aki ke tau hanga 'o sivilisivi'i 'a e ngaahi Lao Fakaangaanga 'oku fakahū mai mei he Pule'anga pea mo e ngaahi *Regulation*. Tatau ai pē pē 'oku 'osi ngāue pē 'ikai ko e feitu'u eni 'e toki fakapapau'i atu ai pē 'e hoko atu hono ngāue'i 'a e *Regulation* pē 'ikai. 'Oka ta'eloto 'a e Fale Alea ki ha *Regulation* 'e fakahū mai mei he Pule'anga 'e mate ai pē 'a e *Regulation* ia ko ia 'ikai ke toe hoko atu neongo 'oku 'osi ngāue 'a e *Regulation* fakatatau ki he Konisitūtone 'a ia 'oku 'ave 'a e mafai ko ia ki he ngāue taki ia 'e he Kapineti. Ka ko e feitu'u eni 'e hoko atu ai hono tali 'o e lao pē 'ikai. Ua Hou'eiki ko e me'a ko ia 'oku ke tokanga ki ai ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato, 'e toki 'i ai e taimi ke tukuhifo ai 'i he'ene foki mai mei he Kōmiti.

'O kapau 'oku mou loto Hou'eiki ke 'oua 'e toe 'ave ki he Kōmiti mo toki fokotu'u mai ke tau tuku fakatafa'aki 'etau Tohi Tu'utu'uni he 'oku tu'utu'uni mai kuo pau ke tukuhifo hili hono lau 'uluaki 'i ha tu'utu'uni 'a e Sea ki ha Kōmiti felāve'i. Na'a mou me'a mai 'i he *email* Hou'eiki mou fiema'u ha taimi lahi ke mou lau ai ngaahi tu'utu'uni ...

<008>

Taimi: 1105-1110

'Eiki Sea: ... Pea nau fakamatala atu 'aneuhu ko e taimi ko ē 'oku tukuhifo ai ki he komiti uike ua kuo pau ke 'i he komiti ko e taimi lahi ia ke mou toki lau fakalelei pea ko hono fakafoki mai e Lipooti e Komiti ki he Fale ko e taimi ia 'e lau 'uluaki lau tu'o ua a'i pea toki tukuhifo ki he Komiti Kakato ka 'oku, 'a ia 'oku tau pehē pē ko e 'uluaki me'asivi ko hono tali pē ta'etali hili hono lau 'uluaki, me'asivi hono uá ko hono tukuhifo ki he komiti ke toe vakai loloto ange 'i ha uike 'e ua.

Me'asivi hono tolú fakafoki mai mei he komiti lau tu'o ua tukuhifo ki he Komiti Kakato. Me'asivi hono fā lau tu'o tolu e laó pea 'o kapau 'e tali ki he, 'i hono lau 'uluaki tu'o ua pē tu'o tolú kuo hoko leva e tu'utu'uni ko ia pē ko e laó ko e lao. Ngaahi me'asivi ia Hou'eiki kapau 'oku mou fiema'u ke tau to'o ha me'asivi 'e taha 'o tau to'o e komiti ka tau 'alu fakahangatonu pē ki he Komiti Kakato, faka'ofa'ofa kapau 'e loto e Hou'eiki ka 'oku tau hanga 'o fakasi'isi'i e ngaahi me'asivi 'oku 'omai he'etau Tohi Tu'utu'uni ke tau hanga 'o vakai fakalelei'i pea mo tuku atu ha taimi lahi faingamālie ke mou me'a ki he ngaahi laó ke taimi ko ē 'oku tau feme'a'aki ai he Komiti Kakato 'oku mou 'osi lau mo mahino'i e me'a ko ē 'oku hā he laó mo e ngaahi tu'utu'uni. Tatau ai pē pē 'oku lōloa pē nounou ka ko e ngaahi me'asivi eni 'oku tuku mai he'etau Tohi Tu'utu'uni pau ke taliui ki ai pea te u hanga pē au 'o muimui'i 'etau ngāue fakatatau ki he'etau Tohi Tu'utu'uni tukukehe kapau te mou me'a mai ke to'o ha taha e ngaahi me'asivi ko eni ko u hanga 'o fakahā atu he pongipongi ni. Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea, tapu mo e Feitu'u na tapu mo e Hou'eiki e Mēmipa 'o e Fale Alea. 'Oku ai e poupou atu ke tau nofo pē he tu'utu'uni hangē ko ho'o me'a Sea ko e taimi ko ē 'oku to'o ai pea tau faitu'utu'uni *case by case* ai 'e lahi e fetō'aki ai, ko e hā e me'a 'e 'alu ki hē ko e hā e me'a 'e 'alu ki hē pea kapau leva 'oku mahino 'etau tu'utu'uni 'alu he founa ko ē hangē ko ho'o me'a ngaahi me'asivi 'ikai leva ke toe ai ha'atau pehē fetō'aki pē me'a ke 'alu ki hē me'a ke 'alu ki hē he 'oku mahino e tu'utu'uni. 'A ia 'oku poupou atu 'a e tafa'aki ko eni Sea 'a, ke tau nofo pē ki ai pea kapau 'oku toki 'i ai ha fokotu'u mai ia ke liliu e tu'utu'uni ko e me'a kehe ia ka ko 'etau tu'utu'uni eni he taimi ni.

Me'a tatau pē Sea 'o hangē ko ho'o me'a 'oku 'i ai pē foki 'a e tu'utu'uni fakavavevave ka na'e 'ai ke mau ngāue'aki he pongipongi ni ka na'a mau toe holomui pē ko e 'uhingá ko e faingamālie ko ē ke tuku atu ki he kau Fakafofonga ke nau feme'a'aki ke tautautefito 'i he fo'i lao 'uluaki ka na'e 'ikai ai ke mau hanga 'o *exercise* ke mau ngāue'aki 'a e 'a e mafai ko ia ko e 'uhinga pē ko e faka'apa'apa'i 'a ho'omou me'a 'oku mou tokanga ki a'i ke 'i ai ha'amou taimi ke mou feme'a'aki pea mo e ngaahi lao pehe ni.

Tali he Pule'anga ngaahi fokotu'utu'u kau Mēmipa ngaahi Komiti Fale Alea

Pea ko e faka'osi pē Sea ko e ngaahi fokotu'u mai ia mei he Feitu'u na fekau'aki mo e kau Mēmipa 'o e kau Minisitā he ngaahi komiti 'e 10 ko eni tali lelei ia he tafa'aki ko eni mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki te u kole atu ki he Kalake ke tau pāloti 'i he 'Asenita Fika 5 'a ia ko e Mēmipa 'o e Ngaahi Komiti Tu'uma'u e Fale Alea mo e Poate Vāhenga Mālōlō e Fale tali fakataha mo 'ene ngaahi fakatonutonu.

Lord Nuku: Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele 'Eua.

Tui 'ikai fakalukufua hono tuku ngāue Fale Alea ki he Komiti kae 'ikai ko e Komiti Kakato

Lord Nuku: Tapu pē mo e Feitu'u na 'Eiki Sea ko e fakahoha'a ko ē 'a e motu'a ni ia 'o fekau'aki ko ē pea mo e 'ū me'a ko eni 'Eiki Sea ko e lave'i ko ē he motu'a ni he ko hono liliu tu'o fiha eni 'a e tohi ngāue ko ē 'a e Fale Alea. Pea 'oku ou tui ko e tohi ngāue lōloa taha eni hono ngāue'aki pea na'e lahi ai hono ngaahi feliuliuaki 'i he tu'u he Konisitūtone 'o hangē ko e kupu hono ua. Ko e kupu hono ua foki ko e kupu na'e tuku mai ke fa'iteliha 'a e Fale Alea ki he'ene ngāue. Pea liliu e tohi ngāue 'o liliu ai e kupu ko eni pea 'omai pē mo e ngaahi 'uhinga 'e lava e, 'a e Fale 'o ngāue ki ai 'Eiki Sea.

Ko e me'a ko ē 'oku ou fakahoha'a 'uhinga ko ē 'eku fakahoha'a atu 'Eiki Sea ko e tu'unga ko ē ko ē 'oku 'i ai e ngāue 'a e Pule'anga fakatatau pea mo e fiema'u e kakai 'o e fonua pea mo e ngāue 'a e Fale Alea 'Eiki Sea he ko e taimi ko ē 'oku tuku ai ki he komiti 'Eiki Sea 'oku hangē ia ha ki'i puipui ko ē ko ē ko ē tau fakatātā ki he tohi tangí. Mai e tohi tangi pē 'oku lau pē 'ikai pea 'omai pē ki he Feitu'u na pea 'ave ia ki he komiti pea fai ai hono fakatonutonu mo e 'ū me'a pehē 'Eiki Sea fakatonutonu mai pē he Feitu'u na kapau 'oku hala e motu'a ni. Ka ko e 'uhinga ia ko ē 'eku fokotu'u atu he ko hono liliu tu'o fiha eni e tohi ngāue Tohi Tu'utu'uni

‘a e Falé ‘o fakatatau ki he anga ko ē ‘o e anga ‘o e ngāue ‘a e Fale Alea pea ko e ‘uhinga pē ia ‘eku hoha’a atu ‘a’aku ko ē ki ai ‘Eiki Sea he ko e tō ko ē...

<009>

Taimi: 1110 – 1115

Lord Nuku: ... ki he Kōmití ‘oku ‘ikai ke fakalukufua ‘o hangē ko e Kōmiti Kakatō. Pea kapau ko e me’a ia ‘oku loto ki ai e Falé ka ‘oku ‘oatu pe anga ko ē taumu’a ‘o e fakakaukaú. ‘Atu pe ki he Falé pea ko e ‘osi ko iá pe ko e hā e loto e Falé ka ‘oku ‘oatu pe ki he Feitu’u na, mālō Sea.

Fakama’ala’ala ‘Eiki Sea he kupu 171 (1) Tohi Tu’utu’uni

‘Eiki Sea: Te u kole atu ki he Kalaké ke fakahā mai he *screen* ‘a e kupu 171 (1) ‘o ‘etau Tohi Tu’utu’uni. Ko ia Hou’eiki ko e ‘Asenita ko ení ‘oku ‘amanaki ke tau pālōti ki ai fekau’aki ia pea mo hono fili e Hou’eiki Mēmipa ‘i he Kōmiti ‘e 10. ‘I he’etau Tohi Tu’utu’uni kupu 171, Kōmiti Tu’uma’u e Fale Aleá. ‘Oku hā he kupu (1) ‘oku pau ke ‘i he Kōmiti Tu’uma’u ‘e 9 ‘i he Fale Aleá. ‘A ia kuo pau ‘e ui koe pea ‘oku lisi leva heni ‘a e ‘ū Kōmití ‘a ia ‘oku kamata meí he Kōmiti Pa’angá, Kōmiti Lao, Kōmiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Ngāue Muli, Malu’i mo e Fefakatau’akí. Kōmiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Ngāue Fekau’aki mo e Kakaí, Kōmiti Tu’uma’u ki he ‘Asenitá, Kōmiti Tu’uma’u ki he ‘Atakaí mo e Feliuliaki e ‘Ea, Kōmiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu e Fale Aleá mo e Kōmiti Tu’uma’u ki he Ngoué mo e Toutaí, Kōmiti Tu’uma’u ki hono Fakafepaki’i e Ta’efaitotonú. Pea ‘oku tānaki atu ‘i he lisi ko ení ‘oku tau ngāue ki ai ‘a e Kōmiti ki he Poate Vāhenga Mālōlō.

‘A ia ko e 9 ko ení he Tohi Tu’utu’uni pea mo e 1 ko ē e Vahenga Mālōlō tānaki ia ‘oku Kōmiti ia ‘e 10 Hou’eiki. Kapau ‘oku ‘ikai ke mou loto ki he Kōmití mou fokotu’u mai ke liliu ‘etau Tohi Tu’utu’uni. Kapau ‘oku mou loto lelei pe ke hoko atu e founa ngāue ko ení pea tau muimui pe he Kōmiti Tu’utu’uni ka tau fili e Hou’eiki Mēmipa te nau ‘i he Kōmiti ko ení ‘oku lau atu he kupu 171. ‘Eiki Nōpele Tongatapu

Fokotu’u ‘ikai fakapotopoto ke ta’ofi ngāue’aki e ngaahi Komiti e Fale Alea

Lord Tu’ivakanō: Tapu mo e Feitu’u na Sea pea fakatapu heni ki he Hou’eiki Mēmipa e Fale Alea ‘o Tonga. Sea ko ‘eku, ko e foki pe ki he kuohilí na’e 2 pē e Kōmití, ko e Kōmiti Pa’anga mo e Kōmiti Lao. Ko e taimi na’e fai ai e fatongia ko ení ko e 2002 ki he 2004 ka ko e fakakaukau ‘o e ‘aho ko iá koe’uhí ‘oku makatu’unga he ngaahi fakataha na’e fai ki he Kominiuelí ke fokotu’u ‘a e ngaahi Kōmiti Tu’uma’u he ‘oku ‘i ai pe ngaahi *issue* ‘oku fiema’u ke ‘ave ki he Kōmití.

Pea ko ia na’e fai e fakakaukaú ke fokotu’u e ngaahi Kōmiti ko ení ke tokoni ki he ngāue ‘a e Falé, ‘a e ngaahi me’a ke tukuhifo meí he Feitu’u na pea mo e Falé ke ‘ave ki he Kōmití ke nau vakai’i fakalelei. Ko e hā e ngaahi me’a ko ē ke tānaki mai ki he ngaahi tipeiti ‘a e Falé pea fakanounou pea mahino ki he ‘ikai ke ngata pe he kau Fakafofongá kae mahino ki he kakai e fonuá e me’a ‘oku hoko ‘i he Falé.

Pea ‘oku ou tui Sea ‘oku faka’ofa’ofa ‘aupito pe ‘a e kōmití ia pea ‘oku tau a’u mai ki he tu’unga ko e anga ia e fakalakalaká. He kapau te tau kei nofo ai pē he pa’angá mo e laó te tau

miss out tautolu Sea ‘i he ngaahi me’a lahi ... fakamatala he ‘oku ‘i he laó pē. Pea ko ia Sea ‘oku ou tui ‘e ‘ikai ke fu’u fakapotopoto kapau te tau tuku ‘a e kōmití ‘oku ‘i ai hono ‘aonga lahi ‘aupito. He ko e me’a ia ‘oku ngāue’aki ‘e māmani, pea ko ia Sea ‘oku ou kole atu pē ‘oku faka’ofa’ofa pe fokotu’utu’u ‘a e Feitu’u na ki he kōmití kae he ko e me’angāue ia ‘oku pau pe ke fai ‘a e ngāue ko iá. Pea ‘oku ‘i ai pe ngaahi ngāue ‘oku lava pe ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakató. Pea ‘e fai ai pe ‘a e ngaahi fatongia ko iá, Sea mahalo ko e me’a pē ia ko e fakamanatu atu pē ke tau nofo pē ‘i he Kōmiti Tu’uma’ú, mālō.

Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Nōpele Ha’apai

Lord Tu’iha’angana : Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki e Fale Alea ...

<010>

Taimi: 1115-1121

Lord Tu’iha’angana: ... Tonga, talamonū atu ki he Feitu’u na he ma’u ho sea he kamata’anga ‘o e ngāue ‘o e Fale Alea ‘o Tonga ki he ta’u fo’ou ko eni, talitali lelei foki ke hangē ko ho’o me’a, Fakafofonga fo’ou mei he kāinga ‘o Tongatapu 8 ‘oku tau kau fakataha he kamata’anga ‘o e ngāue.

Sea hangē pē ko e kaveinga ‘oku fai ki ai ‘a e feme’a’aki ‘oku ou tui ko e kaveinga mahu’inga pē eni, pea hangē ko e ngaahi feme’a’akí ‘osi ma’ala’ala lelei ho’o fakama’ala’ala mai ‘Eiki Sea ‘a e ngaahi ‘uhinga mo e ngaahi me’a ko eni ‘oku hoko ‘i he komiti pea ‘oku mahino pē mo e ngaahi ‘uhinga ‘oku ‘oatu ‘e he kau Fakafofonga ‘Eiki Sea, pea hangē ko eni ko e me’a ‘a e Tongatapu ko eni fika 2, pea na’e ‘i he fatongia na’e ‘i he kamata he tuku’au mai ‘a e Fale Alea na’e komiti pē ‘e 2 ka na’e mahino ‘Eiki Sea, kamata mai ko eni ‘etau paasi mai ‘i he senituli ko ē pē ko e ha’u ki he Mileniume ‘osi atu ‘a e Mileniume pē ko e hā, 2000 ‘o faai mai ta’u ‘e hongofulu pē uongofulu ‘a e kamata ke toe mālohi ange ‘etau fekau’aki ‘a e Fale Alea ‘o Tonga mo e ngaahi kupu, ngaahi kautaha faka-Fale Alea, hangē tau pehē hangē ko e Kominiueli mo e ngaahi kautaha kehe ‘o, ko e ngaahi me’a eni ko ē na’e tuku’au mai ka ‘i he ngaahi me’a ko ia ‘Eiki Sea ko e ngaahi founa ngāue ko ‘etau ‘alu ia mo e taimi, ‘i he ‘a eni ko eni ko ē ‘oku ke ‘osi fakama’ala’ala mai, pea na’e fai ‘a e ngāue ki he’etau tu’utu’uni ‘i he ngaahi ta’u mai ko eni ‘o tohi’i ia ‘a eni ko ē ko ē ‘a e, ‘a eni ko ē ko ē kuo komiti ‘e 10 ‘i he taimi ni pea ko e ‘ū fatongia ena kuo ke ‘osi me’a mai.

Ka ‘i he taimi tatau pē ‘Eiki Sea ne tau muimui mai ‘i he ngaahi founa ngāue ko ia he ‘oku mahino’i ‘e he motu’a ni ‘Eiki Sea ‘oku ke muimui pau pē ki he ngaahi me’a ‘oku tohi. Na’e fa’u ‘etau, ‘e he Fale Alea ‘a eni hangē ko ‘etau tohi tu’utu’uni. Ka ‘i he taimi tatau pē foki ‘Eiki Sea hangē ko e ngaahi me’a koē ‘oku ‘oatu ‘e he Hou’eiki hangē pē ko e fakatātā ko e ‘asenita ko ē he pongipongi ni, ko e ‘uhingá he ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a ia fakatātā ko eni tau pehē hangē ko e lao ko eni ko ē ‘a eni ko eni ko ē ‘oku fakahū mai ko eni, fekau’aki mo e tau’i e faihala pē ko e ngaahi fokotu’u ko ē sino ko ia, hangē pē ko ho’o me’a, ‘a ia ‘oku mahu’inga ia ke vakai’i ‘e he komiti, ka ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a, hangē ko eni ko ē ko e ngaahi tu’utu’uni ko eni pē ko e ngaahi *Regulation* ko eni ‘oku ‘omai ‘a ē ko ē ‘oku ‘omai ‘i he ‘asenita, ‘oku, ‘a ia ‘oku ‘uhinga ‘a e Hou’eiki Mēmipa Sea, ‘oku ‘osi toka mālie pē ia, pea ‘oku lelei pē ‘oku ‘ikai ke toe fu’u ‘i ai ha me’a ia ‘uhinga he ‘oku lelei pē ngaahi tu’utu’uni ia ko ia, ka ko e ‘uhingá pē ia Sea, hangē pē ko ho’o me’a, kuo pau ke fou ia, ‘oku talamai ‘e he

‘etau tu’utu’uni, ke fou ia ki he komiti ke fai hani vakai’i, pea ko hono taimi mo e ha fua ‘oku ‘i ai.

Pea na’a ke toe ‘omai pē ‘Eiki Sea mo e kupu ‘etau tu’utuuni ‘oku lava ko eni ko ē ke tuku fakatafa’aki, pea ko e me’a pē ‘oku ou ‘ohake ‘Eiki Sea pea hangē, ko e me’a pē ia ‘e fai, ‘uhingá ‘e ‘i ai ‘a e ngaahi me’a ke tēpile’i mai ‘oku talamai ‘e he tu’utu’uni ia kuo pau ke ‘ave ki he komiti, pea kapau ‘e laumālie lelei pē ‘a e Feitu’u na ia kae ‘uhinga ka tau fou ‘i he’etau tu’utu’uni pē pea ko e ‘uhinga pē ia na’e fa’u ai ‘etau tu’utu’uni pea ‘oku ‘i ai mo e kupu ke ‘i ai ha taimi ke tau tali ‘e he Fale Alea ‘e he Hou’eiki ke tuku fakatafa’aki pea ngāue’aki.

‘A ia ‘oku ou pehē pē ‘Eiki Sea, hangē pē ko ia ‘oku ke fakama’ala’ala, ma’ala’ala ‘aupito ‘a e ngaahi ‘uhinga na’e tohi ai ‘a e ngaahi me’a ko eni, mo hono hisitōlia ko e ‘uhingá ko ‘etau fekaukau’aki, ‘o ‘omai ‘a e fevahevahe’aki ‘a e ngaahi founa ngāue, tau pehē pē, ‘a e ngaahi fonua ko eni ‘a ia ‘oku ta u kau ko eni ki he Kominiueli, he Pasifiki ‘o a’u atu ki ‘Asitelēlia mo Nu’usila, ‘a ia oku tau meimei fakataha ‘e fiha he ta’u ‘oku ō atu ‘a e kau Mēmipa mo e kau ngāue, pea ko eni ko e ngaahi me’a eni ko ē ‘oku nau tofa mai ke tau ‘alu ki ha ngaahi founa ngāue ko ē ‘oku ‘alu mo e taimi.

Pea ko ia ‘Eiki Sea, hangē pē ko ho’o me’a pea ‘oku mahino pē ia ‘a e ngaahi me’a ko eni ko ē na’a ke me’a mai ‘aki, ka ‘oku mahino pē kapau ‘e laumālie lelei pē ia pea ko e founa ngāue pē ia pea mo e tu’utu’uni pē ia, ka a’u atu pē ia ki ha ngaahi me’a tau pehē hangē ko e fo’i tu’utu’uni ‘e 4 ko eni ia ‘oku fokotu’u atu ‘e ha taha ia he ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ‘oku kovi, ko e tuai pē foki ‘a e fa’a pehē ‘i he taimi ‘e ni’ihi ka tau toutou ngāue’aki ‘a e me’a ko e, ngāue’aki ‘a e kupu ko ē ke tuku fakatafa’aki ‘etau tu’utu’uni hangē ‘oku ngali ma’ama’a ia, ka ‘oku ‘ikai ke u tui ki ai Sea.

Ka ‘oku a’u atu pē ia ki ha ngaahi ngāue ‘oku pehē ‘e he Fale Alea ‘oku ‘uhinga lelei ke ngāue’aki ‘a e kupu ko ia, pea ko ‘eku kole pē ‘aku Sea tau, ‘a ia ko ‘etau fou ia ko ē ‘i he tu’utu’uni, ngaahi me’a pē ko ē ‘oku me’a ‘a e Feitu’u na pea ‘oku pehē ke ‘ave ia ki he komiti hangē ko e lao mahu’inga ko eni ‘oku ‘omai ko eni ‘i he ‘asenita ko eni, fika 6, pea ‘ave ia, pea ko e ngaahi me’a ko eni hangē ko hono tu’utu’uni ‘oku hā mai ‘i he 7, ‘a eni ko ē ko ē ‘oku ‘ohake ‘i he, ne ‘ohake ‘e he Fakafofonga fika 4, ngali tokamālie pē ia, ke tuku fakatafa’aki ‘a e tu’utu’uni ia kae ‘alu hifo pē ia ki he Komiti Kakato, ke fakama’ala’ala pē ia ai pea mahino, pea hoko atu, ‘ikai, ‘a ia ko e me’a pē ia ‘e hokosi he, tau ngāue’aki pē hangē pē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Palēmia, tau ngāue’aki pē ‘etautolu ‘etau tu’utu’uni, ka kuo u tui ko e me’a totonu pē ia ka ‘oku a’u atu ki ha ngaahi ngāue ‘oku ‘asi mai ‘i he ‘asenita ‘oku pau ke ‘alu ki ha me’a mo hono taimi ‘e uike ‘e 2 mo e hā ka ‘oku pehē ‘e he Falé ia, tau ngāue’aki ‘a e kupu ko ia, pea fokotu’u atu pē ia Sea ke tau ngāue’aki e tuku fakatafa’aki kae ‘alu hifo hangatonu pē fo’i tu’utu’uni ia ko ia ke fai mo ‘ai pē ia ‘i he ‘aho ni ‘o ‘osi, pea ‘ikai ke toe fou ‘i he ‘ū me’a ko ia, ko ‘etau fengāue’aki ia pē ko e ngāue’aki pē ia ‘a e tu’utu’uni ‘oua te tau toe hē holo mei he’etau tu’utu’uni, ngāue’aki pē, ‘alu pē he tu’utu’uni, me’a ‘oku ‘omai ‘e he tu’utu’uni toe ngāue’aki pē ‘a e tu’utu’uni ke tuku fakatafa’aki ha me’a ka tau hoko atu ki he me’a ‘oku fiema’u ‘e he Hou’eiki ka tau hoko pē tautolu ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fu’u me’a ia ai ‘e maumau. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Tapu mo e Sea ...

‘Eiki Sea: Kātaki pē Hou’eiki, koe’uhi ‘oku ki’i lōloa ‘a e feme’a’aki ‘i he *issue* ko eni, ‘oku tu’utu’uni ’etau taimi, te u kole atu ke tau mālōlō ka tau toki hoko atu.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale).

<005>

Taimi: 1145-1150

Sātinī Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki ko u toki fakakaukau lelei ki he ngaahi me'a ko ē 'oku fai ki ai e feme'a'aki Hou'eiki ko u fakatokanga'i hake 'oku ki'i 'oku ki'i afe 'etau feme'a'aki 'atautolu kitu'a he'etau 'asenita ngāue. 'A ia ko e 'aitemi fika 5 Hou'eiki ko e Hou'eiki Fakafofonga ko eni 'oku fokotu'u atu ki he 'ū komiti ke tau tali pē ta'etali pē 'e 'i ai ha liliu 'i loto he fa'unga ko ē 'ū komiti. Ko e feme'a'aki ko ē ki he 'uhinga 'oku 'i ai e komiti mo 'ene kaveinga ngāue mo e totonu nai ke 'i ai ha komiti pē 'ikai ko e talanoa kehe ia ke toki 'omai ha'amou fokotu'u pē fakatonutonu ki he'etau Tohi Tu'utu'uni. Te u faka'atā atu pē ke mou toe me'a mai fekau'aki mo e 'asenita kapau 'oku 'i ai ha'amou fakatonutonu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'oku fokotu'u atu ki he 'ū komiti pē ko ha liliu ko e me'a pē te u faka'atā atu ai koe'uhī kae laka kimu'a 'etau ngāue. Tongatapu 7 me'a mai.

Paula Piveni Piukala: Tapu pea mo e Sea pea tapu ki he kau Mēmipa. Sea ko u kole fakamolemole atu pē 'oku mahino kiate au 'a ho'o tu'utu'uni ko eni ki he efiāfi ni, ka 'oku 'uhinga lelei kia au 'a e fakamalanga na'e fai he 'Eiki Nōpele 'Eua. 'Oku 'i ai 'a e lea 'a e Palesiteni 'o 'Amelika Sea kapau 'e 'omai ha fu'u 'akau ke u tā he houa 'e 8 'uluaki fakamoleki e houa 'e 6 ki he teuteu ho me'angāue. 'Oku 'uhinga lelei kiate au pea 'oku 'uhinga lelei pē pea mo e taukave ki he faha'i 'e taha Sea. Ko u loto ke hoko atu ai 'a e talanoa he 'oku mahu'inga ke tau femahino'aki he me'angāue 'oku tau ngāue'aki he Fale ni. Ko e 'isiū 'oku ua ka 'oku fakapipiki fakataha. Ko e kupu 171 ko eni ko eni na'a ke 'ohake 'i he Tohi Tu'utu'uni, 'ikai ko e 'isiū ia tu'u pē ia. Ko e 'isiū he'eku mahino'i ko e 'asenita 'oku fakatafe mei Fale Alea ni ke lava 'e he Fale ni 'o tu'utu'uni pē, 'alu ki he komiti tu'uma'u pē tu'utu'uni ke 'alu ki he Komiti Kakato lava ia 'a e Fale ni, kae 'oua 'ai ke loka **kuo pau**. 'A ia 'oku 'ikai ke u ma'u 'e au ia Sea 'i he Tohi Tu'utu'uni 'a e ...kapau te ke tokoni mai mu'a Sea ki ai pē ko fē fo'i taimi 'oku *activate* 'a e **kuo pau**, ka kapau 'e 'ai...

<007>

Taimi: 1150-1155

Paula Piveni Piukala : ... ke 'i ai ha fo'i hinisi ai. Ko e fo'i hinisi 'omai e *issue* ki Fale ni pea ka loto 'a Fale ni ke 'ave ki ha ki'i Kōmiti ke nau 'uluaki ngāue ki ai pea fai ia, pea kapau 'e loto 'a Fale ni ke foki ki he Kōmiti. Ke hangē ko e 'ata kitu'a ko ē ko ē 'oku toutou taukave mai ai 'a 'Ene 'Afio He'ene Tō Folofola mo e tāpuni kotoa pē pea 'oku 'uhinga kia au 'a e fokotu'u 'a e Nōpele 'Eua 'e ...Ko e ki'i me'a pē 'e taha kimu'a pea u .. pē 'oku ai nai ha ki'i taimi ki he me'a makehe 'i ho'o 'asenita ki he efiāfi ni 'e Sea. 'Oku 'i ai e me'a 'oku hoha'a mai ki ai e kakai, pea 'oku ou loto ke u *raise* ke 'oku 'ikai ke 'asi ha ki'i 'asenita pehē na'a lava ke 'omai mu'a ha ki'i taimi Sea mālō.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku 'ikai ke 'asi heni 'a e me'a makehe 'i he'etau 'asenita ka 'oku fa'a fakakau atu pē ia hili 'a e lava 'a e 'asenita 'oku tohi atu. 'A ia 'oku ou tui pē kapau 'e loto lelei 'a e Fale ke tau hoko atu ki he'etau ngāue ke vavevave pē ngāue ki he me'a ko eni 'e tuku atu 'a e faingamālie. Mahalo he houa faka'osi ko eni e 'aho ni te u toki tuku atu ha faingamālie

ki he 'u me'a makehe. He 'oku 'ikai ko koe pē na'e 'i ai 'a e me'a na'a ke tokanga ki ai, 'oku 'i ai mo e me'a na'e tokanga ki ai e 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi. 'Eiki Palēmia me'a mai.

'Eiki Palēmia : Sea, 'oku ou poupuu atu ki he'etau 'asenita. Tali 'a e kau Mēmipa ia kapau 'oku toki 'i ai ha fiema'u 'e he Fale ke fai ha feme'a'aki fekau'aki mo e taumu'a mo e founa, lava pē ia 'o toki fokotu'u makehe atu ia. Ka tau muimui pē ki he'etau 'asenita Sea hangē ko ho'o me'a. Ko u fokotu'u atu 'e au ke tau pālōti ā hē he ngaahi fokotu'u kuo 'omai. Mālō.

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti.

Mateni Tapueluelu : Poupuu atu Sea.

Pālōti tali kau Mēmipa/Sea he ngaahi Komiti Tu'uma'u Fale Alea & ngaahi fakatonutonu

'Eiki Sea : Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e ngaahi Kōmiti Tu'uma'u 'a e Fale Alea pea mo e Sea 'oku fokotu'u atu, 'i he pepa 'oku tufa atu Hou'eiki fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Puloka, 'Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, *Dulcie Elaine* Tei, Vaea Taione, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngāue ki Muli & Takimamata, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivoso *Light of Life* Taka, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 18.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali 'a e fokotu'u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Ikai ke loto ki ai 'a Paula Piveni Piukala, 'Eiki Nōpele Nuku 'ikai ke loto ki ai 'a e toko 2.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki 'oku tali 'e he Fale ni 'a e *item* fika 5 'etau 'asenita. Tau hoko atu leva ki he fika 6 ko e Lao Fakaangaanga Fika 1/2023 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Komisiona ki he Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu.

'Eiki Palēmia : Sea kātaki pē Sea'a ia ko e kau Mēmipa ko ia 'oku 'ikai ke nau loto ki ai, 'a ia 'oku 'ikai ke nau loto nautolu ke nau Mēmipa 'i he ngaahi Kōmiti 'o kapau 'oku nau fakahāhā loto kinautolu ke nau Mēmipa 'i he ngaahi Kōmiti. Pea kapau 'oku nau fakahāhā loto nautolu ia 'oku 'ikai ke nau tui nautolu ki ai. Ko e anga pē fokotu'u atu Sea ko e 'uhinga pē he ko nautolu eni te nau faifatongia ma'a ho Fale Sea 'i he ngaahi tafa'aki mahu'inga ko eni. Pea kapau 'oku 'ikai ke nau loto nautolu ki ai 'a ia ko e 'uhinga ia 'oku 'ikai ke nau fie ...

Lord Nuku : Sea ko 'eku ki'i fakatonutonu atu 'Eiki Sea ko e me'a ko ia kuo pālōti'i kuo pālōti'i 'osi ia 'a e ngāue ko ia. Ko e ngāue hoko ko e ngāue kehe 'aupito 'aupito ia. Koe'uhi ko e Kōmiti kapau 'oku fili au ki ha Kōmiti te u fai hoku fatongia ko ē ki ai. Ko e me'a ko ē na'e fokotu'u atu ko e me'a ia na'e 'uhinga ai 'a e ta'eloto. 'Ikai ke 'uhinga ia ke pehē ke te ta'eloto pea te fakafepaki kita ki he Fale fakakātoa Sea. Ko e fakatonutonu ia Sea.

'Eiki Palēmia : Fakamālō atu, 'ikai na'e 'uhinga pē ia ko e 'uhinga ko e vouti foki eni ki he kau Mēmipa 'o e ngaahi Kōmiti. Kapau ko e fakama'ala'ala ia Sea ko ia pē ia ka na'e fiema'u pē ke fakamahino'i he na'e 'ikai ke na loto naua ki ai mālō.

Paula Piveni Piukala : Sea ko e fa'ahinga fakamalanga ē 'oku fiema'u ke tuku. 'Oku 'ikai ke u fie Kōmiti au pē te u ta'efie Kōmiti. Ka 'oku tau alea'i ha me'a ko 'ene 'osí ko e ...

<008>

Taimi: 1155-1200

Paula Piveni Piukala: ... Fale ni ko e poini ia 'oua 'e 'omai e fakakaukau e filifilimanako mo e taaufehi'a ki he Fale ni. 'Osi tau mahino. Me'a ia 'oku loto ki ai e tokolahi tau 'alu ai. Ka 'oku 'ikai ke 'ai ke 'uhinga ke hangē 'oku 'ai ke fakailifia'i pehē ki tu'a 'o 'alu koe ki tu'a 'ikai ke u fie komiti au ka 'oku 'ikai ko e me'a ia ke fai hoku lotó. Kuo 'osi fai e loto e tokolahi pea tuku ā e fa'ahinga malanga ko ē ...

'Eiki Palēmia: Sea kole fakamolemole atu ki he Fakafofonga kapau 'oku ngali. Ka ko e 'uhinga pē ia ko e vakai'i pē he 'oku mahu'inga foki e ngāue 'a e ngaahi komiti hangē ko ena 'oku me'a ki ai ka ko e, ko ena 'oku 'osi tali mai mālō 'aupito Sea.

Paula Piveni Piukala: 'Uhinga 'eku poini Sea he ko e fa'ahinga malanga ē te ne hokohoko hono *divide* e Fale ni tau loto ko e tokolahí 'alu ai pea tau muimui ai. Kae 'oua 'e 'ai ke hangē 'oku fakavahava'a. Ko e 'ikai pē ke te loto ki he'enau fokotu'u pea taaufehi'a ka kita, kovi 'aupito ia tapu 'aupito ia he Fale ni. Fale pē eni 'e taha.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea. Ko e fokotu'u ko eni mei he Sea 'o e Fale Alea 'oku 'ikai ko ha fokotu'u atu mei he Pule'angá fakatonutonu ia Fakafofonga pea ko 'emau pou pou mautolu ki ai pea kapau 'oku 'ikai ke ke loto koe ki ai ko e me'a pē ia 'a koe. Fa'iteliha tau'atāina koe pea mou tali ai he ko ena 'oku 'osi fakamatala'i mai he Nōpele pea mālō ia ka tau hoko atu mālō.

Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Komisiona ki hono Fakafepaki'i Ta'efaitotonu

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tau hoko atu ki he Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Komisiona ki he Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu ko e Lao Fakaangaanga ko eni fakahū mai ia mei he 'Eiki Minisitā Lao kimu'a pea tau lau 'uluaki e laó te u kole heni ki he 'Eiki Minisitā Lao ke 'omai ha'ane fakamatala 'o 'ikai toe lōloa ange he miniti 'e nima.

Fakama'ala'a Pule'anga he Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Komisiona Fakafepaki'i Ta'efaitotonu

'Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea tapu atu ki he Fakafofonga 'o e Hou'eiki Fonua, tapu atu foki ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí pehē foki ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Kapineti 'Eiki Sea.

Ko e lao ko eni kuo fuolua ta'u mai 'etau fe'ao mo ia 'Eiki Sea mo e fakakaukau'i ha ngaahi founda 'e lava ai ke fakahoko. Na'e talu eni mei he 2007 hono tali e tefito'i laó fai mai e ngaahi

fakakaukau kehekehe a'u ki ha taimi kuo tali 'e Tonga ni 'a e *Anti-Corruption* ko ia 'a e Pule'anga Fakatahataha. Pea ko e ngāue ko ē 'a e Pule'anga kuo fai ki he me'a ni 'Eiki Sea kuo 'osi fakamavahe hono pa'anga ta'u eni 'e fiha hono tuku fakatafa'aki 'o e pa'anga ko ia kae fai e fengāue'aki 'o makatu'unga ai e fakatonutonu ko eni.

'I he tu'u ko ē 'a e tefito'i laó kimu'a na'e tu'utu'uni ia ke kumi ha taha ko ē ke Komisiona 'i he Fakafepaki'i e Ta'efaitotonu 'i he tu'unga tatau mo e Fakamaau Lahi. Pea 'i he'ene pehē leva ia 'Eiki Sea ko e taimi ko ē 'e fakafehoanaki ai e vāhenga 'e 'i he 500,000 'a e tokotaha ko ia. Ka ko hona kehekehe mo e Fakamaau Lahi he 'e hopo 'a e Fakamaau Lahi ia 'i he 'aho kotoa pē ka ko e *Anti-Corruption* 'oku 'i ai 'a e 'amanaki he 'ikai ke fu'u hokohoko 'a e ngāue ko ia makatu'unga ai 'Eiki Sea hono fakakaukau'i 'a e fakatonutonu ko eni ke fai ke faka'atā ha taha pē 'oku 'i ai ha'ane laiseni ngāue fakalao pea kuo 'osi ngāue fakalao 'o 'ikai toe si'i ange he ta'u 'e 10 pea ke fakakaukau'i e vāhenga mei he *Remuneration Authority* koe'uhí ke feongoongi ia pea mo e *panel* ko ia ko ē 'oku ne fili 'a e lakanga ko eni 'Eiki Sea.

Ko ia 'oku 'i ai e tui 'Eiki Sea ko 'ene vave ange hono tali 'o e lakanga ko eni ko e vave ange ia 'a e fakahoko fatongia 'a e ni'ihi ko eni pea lava ke tau laka atu ai kimu'a fakataha mo e ngaahi fonua kehe 'o e kolope 'Eiki Sea. Ka ko e tu'unga ia 'oku tu'u ai he taimi ni na'e 'amanaki pē 'e vave...

<009>

Taimi: 1200 – 1205

'Eiki Minisitā Lao: ... ka koe'uhí ko e tu'utu'uni ngāue ho Falé 'Eiki Sea, te mau muimui pē ki ai. Ka ko e pa'angá kuo 'osi 'i ai pe hono pa'anga 'o'ona ia 'i Fale Pa'anga, ko 'ene tuai pe hono tali meí he Falé ni ko 'ene kamata'ia 'Eiki Sea, fokotu'u atu.

Lau 'uluaki Lao Fakaangaanga fakatonutonu ki he Komisiona Fakafepaki'i Faihala

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke tau lau 'uluaki

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Komisiona ki he Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonú 2023.

Ko e Lao Fakaangaanga ki he Lao ke Fakatonutonu 'a e Lao ki he Komisiona ki he Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonú.

'Oku tu'utu'uni 'e he Tu'í mo e Fale Alea 'o Tongá 'i he fakataha alea 'o e Pule'angá 'o pehē:

1. Hingoa nounou mo e 'uhinga'i leá

(i) 'E ui 'a e Laó ni ko e Lao Fakatonutonu ki he Komisiona ki he Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu 2023.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau 'uluaki e Lao Fakaangaanga Fika 1/2023 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, *Dulcie Elaine* Tei, Vaea Taione, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā

Mo'uí, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, Tokoni Palemia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, 'Eiki Minisitā Ngoué, Veivosa *Light of Light* Taka, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, loto ki ai e toko 17.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki hono lau 'uluaki e Lao Fakaangaangá fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ke loto ki ai 'a 'Uhilamoelangi Fasi, Paula Piveni Piukala, 'Eiki Nōpele Nuku. 'Ikai ke loto kiai e toko tolu.

Tu'utu'uni Sea ke tukuhifo ki he Komiti Lao e Lao Fakaangaanga fika 1/2023

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku tali 'e he Falé ni hono lau 'uluaki e Lao Fakaangaanga ko ení fakatatau ki he kupu 130 (1). Te u tuku hifo eni ki he Kōmiti Lao.

Lord Nuku: 'Eiki Sea kātaki pē

'Eiki Sea: Nōpele 'Eua me'a mai

Lord Nuku: Ko 'eku fakahoha'a 'Eiki Sea 'o fekau'aki pea mo e lao ko ení mo e tu'unga hono ... he ko ē 'oku me'a mai. Na'e 'ai pe ke fai ha ki'i fakafehu'i ki he 'Eiki Minisitā ka koe'uhí kuo lau foki e laó, lau 'uluaki. He koe'uhí na'e, he na'e mei nounou ange koe'uhí ka ko e 'uhingá foki ko e me'a ko ē faingamālie ko ē 'oku 'omai he taimi ní ke mau fokotu'u atu ke tuku hifo ki lalo.

Ka koe'uhí ko e fehu'í 'oku maau e siliní, maau pea mo e tefito'i laó pea kapau ko e 'uhinga ko ē ko e 'oku 'ikai ke ma'u ai ha taha ko ē ke ne hanga 'o tongia e fatongia ke liliu e tefito'i laó ka 'oku 'i ai e fakakaukau na'a hoko hono liliu ko ení. He 'oku to'o e kongā mahu'inga taha ko ē ko e 'o e tefito'i laó. 'A eni ko ē ke 'i ai ha taha 'oku 'i he lēvolo tu'unga 'o e Fakamaau Lahí, pea lava pe ke fakahoko ko ha Fakamaau Lahi. Ka ko e 'uhinga pe na'e 'uhinga ko ē ke fai hano tipeiti'i

'Eiki Minisitā Lao: Ka u ki'i fakatonutonu atu pe mu'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Lao

'Eiki Minisitā Lao: 'Oku ou tui 'oku 'i ai pe hono taimi ia te tau toki tipeiti'i ai 'oku 'ikai ko Fale Alea ia ke tau tipeiti'i aí. Pea ko e tahá 'Eiki Sea kuo pau ke tau ngāue fakatatau ki hotau 'uhingá. 'A ē 'oku 'uhinga hotau 'uhingá ke tau mafai ke lava 'o fakahoko e ngaahi fatongia ko íá, mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Ko ia 'Eiki Nōpele 'Eua ko u fakatokanga'i pe ngaahi 'uhinga ko ena ke 'ohaké pea 'oku mo'oni pe ia ka ko e taimi totonu ke 'ohake aí 'i he loto Kōmiti Laó pe ko e taimi fakafoki mai ki he Fale Aleá hili e ngāue ki ai e Kōmiti Laó. Tongatapu 4

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na Sea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea, Sea mahalo ko e anga 'eku lau ko ē 'a e me'a mai e 'Eiki Nōpelé na 'oku tokanga 'a e Pule'angá ke fakavave eni ko e 'uhingá ko 'enau fakahoko mai 'oku 'i ai hono patisetí. Na'a lava 'o tuku hifo ai pe ia ki he Kōmiti Kakatō 'i ha loto kapau ko e loto ia e Falé ke tuku fakatafa'aki e tu'utu'uni 'a e Falé.

Sea ko e ‘uhinga ia na’e fai atu ai ‘a e pālōtí, he ko e me’a pē ‘e 2. Ko ‘ene ‘alu ki he Kōmití pea tuku hake ai e ngaahi *detail* pe ko e loto ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato. ‘E toe tuku hake pe me’a tatau ai ...

<010>

Taimi: 1205-1210

Mateni Tapueluelu: ... pea ‘e lava ai ke toki mahino ‘a e hoko atu. Ka ‘oku ou, kapau ‘oku tonu ‘a e anga ‘o ‘emau ongo’i ‘a e fakamalanga ‘a e ‘Eiki Nōpele, na’a ko e ‘uhingá ki ai, ka ‘oku tipeni pē mei he Hou’eiki Pule’angá kapau ko honau lotó ia ke fakavavevave Sea, he ‘oku nau me’a mai ‘oku ‘osi maau ‘a e patiseti ia.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea, tapu mo e Feitu’u na tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. Hangē pē ‘oku ke mea’i ‘Eiki Sea, pea ‘oku, na’e ‘osi fakalea pē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale, na’e ‘osi mateuteu ‘a e Pule’anga ia ke ‘omai ha tohi fakavavevave ko e ‘uhinga ke tau feme’a’aki ai pē ‘o ‘alu ai pē ki he pē ko e Komiti Kakato, ke a’u ‘o ‘osi ‘a e fo’i lao ni, pea tau toki hoko atu ki he ‘asenita ko e angamaheni pē ia ‘o e founa ngāue ‘o e Fale. Ka na’e fakahoko mai foki ‘oku ‘i ai ‘a e kau Mēmipa ‘oku nau toe fiema’u ha’anau taimi ki he ki’i fetu’utaki na’e fai atu ‘e he Feitu’u na Sea, pea ko ia na’e loto lelei pē Pule’anga ke ta’ofi ‘a e tohi fakavavevave, ko e ‘uhinga pē ko e faka’apa’apa’i ‘a e tui ko eni mo e fakakaukau na’e ‘oatu ki he Feitu’u na ‘e he kau Mēmipa ‘oku na u toe fie feme’a’aki fekau’aki ko eni pea mo e fokotu’u ‘oku ‘oatu ke ‘oua ‘e tatau ‘a e tokotaha ko eni mo e Fakamaau Lahi, pea ka ‘i ai hano vāhenga, ‘omai mei he *Remuneration Authority*, fakafuofua vāhenga pea toki fai ha faitu’utu’uni ai.

‘A ia ko e ongo liliu ia. ‘A ia te u faka’apa’apa’i pē ‘e au pē ko e ha ‘a e tu’utu’uni ‘a e Falé Sea kapau ‘oku fiema’u ke fakavavevave, ‘oatu ‘a e tohí ia ‘oku maau pē ia heni, ko e ‘uhinga ka ta u ngāue ‘aki ‘a e kupu fakavavevave, kapau ‘oku fie feme’a’aki ai ‘a e Hou’eiki, pea ta’ofi pē tohi ia kae tuku ke ‘alu ki he Komiti Lao, hangē ko ho’o tu’utu’uni, ke nau feme’a’aki ai, mālō Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea kapau ko ia ko e me’a ‘a e Palēmia, lau ko u fokotu’u atu ia ‘e au Sea ke tukuange ke pule ā ‘etau tu’utu’uni, kupu 131, (1) ‘oange ha uike ‘e 2 ke fai ha talatalanoa ki ai Sea, mālō Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Nōpele Tongatapu.

Fakamamafa’i mahu’inga mo fika 1 fai mo fokotu’u ha Komisiona ki hono fakafepaki’i faihala

Lord Tu’ivakanō: Tapu mo e Feitu’u na Sea. Sea ‘oku faka’ofa’ofa pē ho’o tu’utu’uni, ‘oku mahino mai pē ko fē ‘e ‘alu ki ai, ka ko e ‘osi ‘a e ‘ahó ko ho’o hikinima ko e me’a ia ‘oku fiema’u, ko e me’a ‘oku mahu’inga taha heni he ko e talu mei he 07 ‘o a’u mai ko e fiema’u taha na’e fiema’u ke fokotu’u ‘a e me’a ko eni. Ka ‘oku ou manatu’i pē ki homau taimi na’e fokotu’u pē ke ‘ave pē ki he *Ombudsman*, ko e ‘uhinga he na’e ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga ‘e lava pē ke *until* ‘oku ‘i ai ‘a e taimi ‘oku ‘i ai ha pa’anga, ka ko ena ‘oku fakahoko mai pē ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘i ai ‘a e pa’anga.

Pea ‘oku ou tui ‘oku ‘ikai, ko e me’a ko eni ‘oku tonu ke fai, kaekehe ko e ‘osi ‘a e ‘ahó ko ho’o hikinima ko e me’a ia ‘oku fiema’u, tatau ai pē pē ‘e ‘ave ki he komiti pē ko e ‘atu ‘e hifo ki he Komiti Kakato. Ka tau nga’unu, mālō Sea fai ho’o tu’utu’uni.

Paula Piveni Piukala: Sea, tapu mo e Sea ...

‘Eiki Sea: Tongatapu 7.

Fokotu’u ke tukuhifo Lao Fakaangaanga Fika 1/2023 ki he Komiti Kakato

Paula Piveni Piukala: Ko e fo’i hinisi eni na’a ku ‘uhinga ki ai ‘anenai, pea ko e mahu’inga ko ē ke ta u talanoa’i ‘a e me’a ngāue, ‘i he kupu 131 (2), ke fakahū ai ke fai ‘a e fo’i *conditional branching* ko eni, kapau ‘e tali ‘e Fale Alea ke foki ki he Komiti Kakato, pea tau ngāue’aki ia, kae ‘oua ‘e ‘ai ke tu’utu’uni’i ‘e he Sea kuo pau ke ‘alu ki ha Komiti Tu’uma’u, ko e fo’i hinisi ia Sea, ka ‘oku ou fokotu’u atu ke fakahifo ‘a e me’a ko eni ki he Komiti Kakato.

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, pea tapu mo e Hou’eiki ‘o e Fale Alea ‘o Tonga ko e ...

‘Eiki Sea: Me’a mai Nōpele mei Ha’apai.

Fokotu’u ke tuku fakatafa’aki Sea hono mafai kae tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 1/2023 ki he Komiti Kakato

Lord Tu’iha’angana: ... ‘oku mahino ‘Eiki Sea, mei he, te u pehē ko e tokolahi ‘o e Hou’eiki, hangē pē ko e hisitōlia ‘o e lao ko eni ‘ene tuku’au mai, pea ‘oku ou tui ko e tokotaha kotoa pē heni, pea mo e kongā lahi ‘o e kakai ‘o e fonua, na’e talu ‘enau, mo hono tipeiti’i ‘oku nau fiema’u ke fai mo fokotu’u ‘a e me’a ko eni ‘a e sino ko eni, pea hangē ko eni ‘oku ngali hā ia ‘i he Fale Alea ‘o Tonga ‘i he pongipongi ni, pea hangē na’a ku lave pē ki ai ‘anenai Sea ko ‘eku kole pē ‘aku pe ‘oku tonu pē ke u fokotu’u atu ‘e au ke tau tuku fakatafa’aki ho mafai ‘oku ke ngāue’aki ke tukuhifo ‘aki ‘a e lao hili hono lau ‘uluaki ke kau ki ha komiti ke tuku fakatafa’aki ia kae tali ‘a e Fale Alea ia ke tukuhifo ki he Komiti Kakato ke fai hono tipeiti’i ke tali ‘a e tuku fakatafa’aki ‘a e tu’utu’uni, ko ia ‘oku ou fokotu’u atu mālō.

‘Eiki Palēmia: Kole pē ke u tokoni atu Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Ko e founa pē foki ‘a e tuku fakatafa’aki ‘oku pau ke tau toe pālōti’i ke tuku fakatafa’aki. Ko e founa pē ‘e taha na’e ‘uluaki fokotu’u atu pē ko ē ke fai ki ai, ko e ‘oatu ‘a e tohi ko eni mei he Pule’angá, ‘o talaatu ke ‘ai *treat* eni ko ha me’a fakavavevave, pea ko ‘ene fakavavevave leva ko ia he ‘ikai ke to e ‘alu ia ki he komiti ko hono alea’i pē ke a’u fai mo tali kae toki hoko atu ki he ‘asenita fo’ou. ‘A ia ...

<005>

Taimi: 1210-1215

'Eiki Palēmia: ... kapau 'oku pehē 'e he kau Fakafofonga 'oku 'ikai ke toe fiema'u ia ke 'alu ki he komiti ka tau feme'a'aki ā ai he Komiti Kakato ke fai mo 'osi e fo'i lao pē ko eni pea 'oatu ā e tohi ia Sea ka tau hū mai he 2:00 ka tau lele ā ai 'o kapau ko e me'a ia 'oku fiema'u 'e he kau Fakafofonga. 'A ia ko e 'ikai pē hangē ko ho'o me'a tu'utu'uni 'alu ki he Komiti Lao toe foki mai mei ai toe alea'i pea toki ... 'e ki'i fuoloa ange kae kei lava pē, ka ko e tuku atu pē ki he kau Fakafofonga 'oku mateuteu pē Pule'anga ia pē ko e hā 'a e hala fononga 'oku fiema'u ko ē 'e he Hou'eiki Mēmipa ke tau fou ai, hangē ko 'eku lau ka tau 'alu ki he hoko atu pē ki he 'osi e fo'i Lao ko eni kae tuku ā ke 'oatu 'a e tohi fakavavevave ia ko eni 'a e Pule'anga ke fakamafai'i 'aki 'a e Fale ke tau nofo pē he fo'i Lao ko eni kae 'oleva ke 'osi pea tau toki hoko atu he 'asenita. Mālō Sea.

Ngaahi founga 'e 3 ke fakahoko 'aki ngāue 'a e Fale

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki te u fakama'ala'ala atu pē founga he 'oku tolu he taimi ni. 'Uluaki ko 'etau muimui he Tohi Tu'utu'uni 'a ia 'oku fakavia'i 'a e Sea ke ne hanga 'o tukuhifo ki he Komiti Lao. Ua ko 'etau pālōti pea mahino leva ai pē ko hai 'oku loto ke tukuhifo ko hai 'oku loto ke hoko atu 'i he Komiti Kakato. Tolu ko e fakahū mai e tohi mei he 'Eiki Palēmia ke hoko e Lao ko eni ko ha Lao fakavavevave 'i he'ene pehē 'e 'ikai ke toe 'i ai ha'amou fili 'e hoko atu ai pē tatau ai pē 'oku loto ki ai pē 'ikai. 'A ia ko e founga 'oku tolu Hou'eiki ke 'omai ha'amou fokotu'u te tau iku ki he pālōti pē te tau hoko atu pē 'e 'omai e tohi mei he 'Eiki Palēmia mahino mei ai 'etau fononga. Tongatapu 5 me'a mai.

Fokotu'u ke tukuhifo e Lao ki he Komiti Kakato

'Aisake Eke: Tapu mo e Sea tapu mo e Hou'eiki Fale Alea. Sea ko u fokotu'u atu au ia ke tau 'alu tautolu ki he *option* ko ena lau fika 2 kae fokotu'u atu ki he 'alu hifo ki he Komiti Kakato, kuo tōmui e *emergency* ia ko ē. Kapau na'e *emergency* na'e tonu ke ha'u fakataha pē me'a mo e fo'i kupu Lao ko ē na'e tonu ke na taimi taha mai naua. Kaikehe ko u tui au pē ko e hā e founga ko ia fokotu'u atu ia 'alu hifo ia ki he Komiti Kakato 'o fika 2 ke lau mei ai pea tau 'alu tautolu kae 'osi mālō.

Tapou Palēmia 'oua 'ai ke anga 'aki he Fale Alea tapou ke tuku fakatafa'aki e Tu'utu'uni Fale

'Eiki Palēmia: Sea ko e ki'i fie fakama'ala'ala pē. Kapau te tau laumālie Hou'eiki ke tau tuku fakatafa'aki ai pau ia ke tau pālōti ai, ka ko u tapou atu pē 'e Hou'eiki Mēmipa, 'oua 'e 'ai hake pē ha fo'i me'a tuku fakatafa'aki 'etau Tu'utu'uni, 'ai hake pē ha fo'i me'a tuku fakatafa'aki te tau anga'aki, pea 'ai pē ha me'a 'a e Pule'anga 'oku fie fakavavevave tuku e Tu'utu'uni te mau fokotu'u 'emautolu tuku fakatafa'aki e Tu'utu'uni, ka 'o kapau leva te tau 'alu ke 'alu ki he Komiti Kakato, ko 'ene a'u pē ki he Komiti Kakato ka fokotu'u atu ha Mēmipa heni ke 'alu ki ha komiti pau ke 'alu ia ki he komiti 'o kapau 'oku pou pou. 'A ia 'e kei lava pē ia 'o 'alu ki he komiti 'o kapau te tau 'alu ki he Komiti Kakato ko e angamaheni ia fai ha feme'a'aki 'i he Komiti Kakato pea fokotu'u atu ha taha ia 'e Sea Komiti Kakato tukuhifo mu'a ki he komiti ko ē ke hoko atu ai e alea kae toki 'omai ki he Komiti Kakato. Ko e founga ia 'e ala hoko ia kapau te tau 'alu ki ai. Ko e anga pē ia e tānaki atu pē ki he feme'a'aki Sea mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 4.

Fokotu’u ke tuku fakatafa’aki Tu’utu’uni Ngāue Fale kae tukuhiho Lao ke alea’i he Komiti Kakato

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na Sea. ‘Eiki Sea ‘oku ou faka’apa’apa’i pē ‘e au ‘a e me’a ‘oku me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmia, ka ‘oku mau fokotu’u atu Sea ‘oku nounou ange pē ke tau pālōti heni ke ki’i tuku fakatafa’aki ‘etau Tu’utu’uni ko hono ‘uhinga ko e ola tatau pē. ‘Eiki Sea tau toe mālōlō e ō ‘o fa’u mai e tohi ke fakatatau pea mo ‘etau Tu’utu’uni pea ‘oku ‘ikai ke kovi ia Sea ki he Hou’eiki, ka tukuhiho ki he Komiti Kakato pea loto ha ni’ihi ai ke ‘ave ki ha komiti tu’uma’u Sea ‘oku ‘ikai ke kovi ia. Ko hono ‘uhinga ko e Lao ko eni ‘oku mafatukituki ko e mafai ‘o e tokotaha ko eni Sea ‘oku fakatoumata ki he kuohili mo e kaha’u mo e lolotonga. ‘Oku mamafa ia ke ‘ai ke tonu ka ‘oku mau loto Sea ke ‘ai ke vave, mau poupu ke vave Sea ‘e nounou ange kapau ‘e tukuhiho ki he Komiti Kakato pea fai mo to’o hake hono ngaahi kongokonga he ‘oku nounou pē ki’i Lao pea ka ‘i ai ha ni’ihi ai te nau loto ke ‘ave ki ha komiti tu’uma’u ‘oku ‘ikai ke kovi Sea ke fakama’ala’ala ke kakato. ‘A ia ko ho’o ‘omai ko ē tohi ko ē ‘oku fokotu’u mai he Pule’anga te ne loka’i ‘e ia e matapā ko ia Sea Sea, pea ‘oku mau poupu atu tukuange ke matala ‘a e feme’a’aki he Lao ko eni ka ‘oku mau fokotu’u atu pē ke vave Sea mālō.

Fokotu’u ke fakahū mai tohi mei he Pule’anga ke alea’i fakavavevave Lao

‘Eiki Minisitā Lao: ‘I ho’o me’a Sea ko u kole atu pē ke u tu’u tu’o ua ‘oua te u fa’a maumau’i e Lao ho Fale pea ko e fokotu’u ‘Eiki Sea ‘i he me’a ‘a e Feitu’u na na’a ke ‘omai e fokotu’u ‘e tolu fokotu’u fakamuimui tohi ko ia ‘a e Pule’anga ‘a ia ko u fokotu’u atu tau kamata pālōti mei ai, tohi ‘a e Pule’anga pea tau hokohoko atu ai ‘Eiki Sea fakatatau ki he fokotu’u fakamuimui na’a ke fokotu’u mai fokotu’u atu....

<007>

Taimi: 1215-1218

‘Eiki Sea : ...Kātaki pē Hou’eiki ko u tokoni atu pē ki he ‘Eiki Minisitā Lao ko ‘ene kole mai ke tau pālōti ‘a e tohi fakavavevave ko eni ‘oku ‘omai mei he ‘Eiki Palēmia. ‘Uluaki ‘oku ou faikehe’ia ‘i he me’a ko eni, he ko e tohi fakavavevave ko e me’a tau’atāina ia ‘a e ‘Eiki Palēmia ke ne fakahū mai ki he Fale ‘oka loto ki ai. Pea ‘oku ‘ikai ke u tui ko ha me’a ia ke tau pālōti’i ke tau hanga ‘o fakakouna’i ‘a e Palēmia ke ne fakahoko ha’ane tu’utu’uni ‘oku tonu ko hai ko e me’a pē ia ‘a e Palēmia pē te ne fie fakahoko. Hangē ko e fakamatala ko ia ‘a e ‘Eiki Palēmia na’e ‘ai ke ne fakahū mai ‘aneuhu ka koe’uhi ko ‘ene faka’atu’i ‘a e kole ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ke tukuange ha taimi ke nau lau fakalelei e ‘u Lao. Na’e fakafoki ai ka tau fou pē he founa. ‘A ia kapau te tau muimui ki ai ‘e ‘i ai ‘a e uike ‘e 2 ke lau ‘e he Fakafofonga ‘a e Lao lolotonga ‘i he’ene ‘i he Kōmiti Lao. ‘A ia kole fakamolemole atu pē ‘Eiki Minisitā Lao ka ‘oku ‘ikai ke u tui au ‘oku tonu ke tau pālōti’i ha mafai ‘oku ‘i he Palēmia. Tau kolosi tautolu ia he ...

‘Eiki Minisitā Lao : Na’e ‘uhinga pē ia ‘Eiki Sea koe’uhi ko e ‘u fokotu’u ia ‘e 3 na’a ke, ngaahi *option* ko ē na’a ke fokotu’u mai. Kae kehe tuku ai pē ia.

‘Eiki Sea : ‘I he’etau fengāue’aki mo e Palēmia na’a ne me’a mai ‘oku ‘i ai ‘a e tohi ‘i ai ‘e lava fakahū mai ka ‘oku ne hanga ‘o puke koe’uhi ko ‘ene faka’atu’i e kole ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ke toe ki’i lōloa ange ‘a e taimi ke nau lau e Lao. ‘A ia ‘oku ‘atā pē ia ki he Palēmia

ke ne hanga ‘o fakahū mai ‘a e tohi ko ia. Ka ko e me’a tau’atāina ia ‘a e Palēmia pē te ne fakahū mai. Ko e anga ia e fengāue’akí Hou’eiki ‘oku puke ‘e he Palēmia ‘a e mafai ka ko ‘ene fakaongoongo atu pē ko e hā e me’a ‘oku mou loto ki ai. Kapau ‘oku mou fiema’u ke fakamālohi’i tautolu ‘e he Palēmia ‘omai e tohi ka tau hoko atu tautolu ki he fakavavevave.

'Eiki Palēmia : Ko ia Sea.

'Eiki Sea : Ko e feme’a’aki Hou’eiki he ‘oku te’eki ke mahino pē ‘oku tau fie fakavavevave pē ‘ikai. ‘Oku mou kole mai ke tuku mai ha taimi ke mou lau e lao pea mou toe kole mai ke tau ‘ai he taimi ni. Pea ko e me’a ia ‘oku tau tu’u kehekehe ai, he ‘oku ‘ikai mahino pē ‘oku tau tō ki fē. Hou’eiki ‘oku ‘i ai mo e tu’utu’uni ‘e taha ko ‘ene hoko pē 12:00 ‘oku tau toloi. Ko u kole atu toloi ‘a e Fale ki he 2:00 ka tau toki hoko atu.

(Toloi ‘a e Fale ki he 2pm)

<008>

Taimi: 1415-1420

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

(Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

Fakafoki Sea ‘ene tu’utu’uni ‘ave Lao Fakaangaanga ki he Komiti Lao kae pāloti’i ke tukuhifo ki he Komiti Kakato

'Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou’eiki ko ‘etau ngāue ‘oku kei ‘i he Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Komisiona ke Fakafepaki’i e Ta’efaitotonu. Kimu’a pea toloi mai e Fale ki he 2:00 na’e lau ‘uluaki e Lao Fakaangaanga ko ení pea tali ‘aki e pāloti ‘e 19. Pea nau tu’utu’uni fakatatau ki he’etau Tohi Tu’utu’uni ke tukuhifo ki he komiti felāve’i ‘a ia nau kole ke tukuhifo ki he Komiti Laó. Koe’uhí ko e ngaahi feme’a’aki ko eni kuo ‘ohake ko u tui ‘oku tonu pē ke tau pāloti’i pē fakatatafe ‘a ‘etau Tohi Tu’utu’uni kae hoko atu e ngāue ki hono lau tu’o ua, ke tuku atu ha faingamālie ke mou tukuhifo ki he Komiti Kakato. Pea ‘i he’ene pehē te u fakafoki mai ‘e au ‘a e Lao Fakaangaanga ko ení mei he Komiti Laó pea te u kole leva ki he Kalake ke tau pāloti. Me’a mai ‘Eiki Nōpele Ha’apai.

Lord Tu’iha’angana: Tapu pē mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki Fale Alea ‘o Tonga. Mālō e laumālie ki he ho’ataa ni. Ko ‘eku fakahoha’a pē ‘a’aku Sea ‘asinga na’e toki manatu’i hake pē ‘e au ho’o me’a mai ke u fakapā atu ko e, ko e ‘uhinga he ‘oku hoko hifo foki mo e ‘asenita ki he 7 pē ‘Eiki Sea ki he ngaahi tu’utu’uni pē ko e, pē te ke ko ‘eku ‘uhinga pē ‘a’aku ke ngāue’aki pē fo’i tu’u fakatafa’aki ko ia ki he ngaahi tu’utu’uni ka nau ‘ai pē au ke u toki ‘eke atu ka ‘oku, na’e ngalo ia he’eku hū mai.

Ko e ‘uhinga he ko ena te ke, te tau na’e fokotu’u atu foki ke tuku fakatafa’aki kae tukuhifo e Lao Fakaangaanga. Pea ko u ‘ai pē au ia kapau te ke, pe ko ‘eku kole fale’i pē au ki he Feitu’u na pē te ke hoko hifo ai pē ki he 7 ke mahino kapau ‘oku toe laumālie lelei pē mo e Hou’eiki Mēmipa ke, ke ‘oua ‘e toe, pē ‘oku fou koā mo e ngaahi tu’utu’uni ki he ngaahi komiti pē ‘ikai. Ko ‘eku ki’i ‘eke atu pē he na’e ngalo ia ke u ‘uluaki ‘eke atu ki he Feitu’u na ‘i tu’a pea toki hū mai. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Ko ia Hou’eiki ‘oku kole atu ke mou fakatokanga’i ko ‘etau ngāue pē eni ki he ‘Asenita Fika 6 ‘a ia ko e Lao Fakaangaanga ka tau hoko atu ki he ‘Asenita Fika 7 ‘a ia ko e

ngaahi tu'utu'uni ke mou toki fokotu'u mai kapau 'oku mou pehē ko e founa ngāue eni 'oku tonu ke tau ngāue'aki ki he tu'utu'uní. Te tau toki a'u pē ki ai hili 'etau ngāue ki he Fika 6. 'A ia ko e Kalake ke tau pālōti 'a e fokotu'u ke fakatatafe 'etau tu'utu'uni fekau'aki pea mo hono lau 'uluaki 'a e Lao Fakaangaanga ko eni pea tu'utu'uni e Sea ke tukuhifo ki he Komiti Laó ke faka'atā ke tau hoko atu ki hono lau tu'o ua. 'A ia ko e fokotu'u ia Hou'eiki, ke 'oua te tau muimui he Tohi Tu'utu'uni ke tu'utu'uni Sea ke tukuhifo ki he Komiti Laó ka tau hoko atu ki hono lau tu'o ua. Fakahā mai ho nima.

Pālōti tali ke fakatatafe Tu'utu'uni fekau'aki lau 'uluaki Lao Fakaangaanga fika 1/2023

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, 'Uhilamoelangi Fasi, Tevita Puloka, *Dulcie Elaine* Tei, Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Loto ki ai e toko 19.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

Lord Nuku: Sea ko e fokotu'u atu pē 'e lava 'o tukuhifo ki he Komiti Kakato.

'Eiki Sea: Kātaki pē Fakafofonga ko 'etau founa ngāue 'oku lau tu'o ua pea toki ...

<009>

Taimi: 1420 – 1425

'Eiki Sea: ... fokotu'u mai kimu'a pea tau pālōti. Hou'eiki 'oku tali 'a e fokotu'u ke hoko atu e ngāue ki he Lao Fakaangaanga Fika 1/2023, 'a ē na'e 'osi lau 'uluaki pea tali 'e he Falé ni. Te u kole ki he Kalaké ke lau tu'o 2.

Lau tu'o 2 Lao Fakaangaanga fika 1/2023

Kalake Tēpile:

LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) KI HE KOMISIONA KI HE FAKAFEPAKI'I 'O E TA'EFAITOTONÚ 2023

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'í mo e Fale Alea 'o Tongá he Fakataha Alea 'o e Pule'angá 'o pehē:

1 Hingoa nounou mo e 'uhinga'i leá

(1) 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao (Fakatonutonu) ki he Komisiona ki he Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu 2023.

Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 4.

Fokotu'u tukuhifo Lao Fakaangaanga Fika 1/2023 ki he Komiti Kakato

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá ko e fokotu'u atú ke tuku hifo ki he Komiti Kakató, mālō Sea.

Tali ke tukuhifo Lao Fakaangaanga Fika 1/2023 ki he Komiti Kakato

Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké tau pālōti, kātaki kuo 'osi tali ia pea 'oku poupou'i ia.

Tu'utu'uni Fika 1/2023

Tau hoko atu leva ki he fika 7 'o 'etau 'Asenitá ko e Ngaahi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni Fika 1 'o e 2023, Ngaahi Tu'utu'uni (Fakapekia) Fakahā 'o ha Tu'utu'uni, kātaki Fakahā 'o ha Tu'unga Fakatu'utāmaki ki he mo'uí, (COVID-19). Me'a mai 'Eiki Minisitā Mo'ui.

Fakama'ala'ala Tu'utu'uni Fika 1/2023

Eiki Minisitā Mo'ui: Sea tapu pea mo e Feitu'u na kae uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko hono toe 'omai pe eni e Tu'utu'uni ko eni 'i he Fakataputapui ko ia e KOVITI-19. 'A ia ko e 'omi pe Tu'utu'uni ko ē na'e 'osi mea'i pe 'e he Falé Sea, fakapekia he taimi ko ē na'a tau lanu mata ai Sea. Ko hono 'omi pe ki he Falé ni Sea, mālō.

Lau 'uluaki Tu'utu'uni Fika 1/2023

Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke lau 'uluaki e Tu'utu'uni ko ení.

Kalake Tēpile:

NGAAHI TU'UTU'UNI (FAKAPEKIA) FAKAHĀ 'O HA TU'UNGA FAKATU'UTĀMAKI KI HE MO'UÍ (COVID-19) 2022

LAO KI HE MO'UI 'A E KAKAI VAHE 12. 'I hono ngāue'aki 'a e ngaahi mafai kuo foaki 'i he kupu 167 'o e Lao ki he Mo'ui 'a e Kakaí, 'oku fa'u ai 'e he Minisitā tokangaekina 'o e Mo'ui, 'i he loto ki ai 'a e Kapinetí 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ko ení.

1 Hingoa Nounou mo e 'UHINGA'i Leá

- (i) 'E ui 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ko 'ení ko e Ngaahi Tu'utu'uni (Fakapekia) Fakahā 'o ha Tu'unga Fakatu'utāmaki Ki he Mo'ui COVID-19 2022.

Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau 'uluaki e Ngaahi Tu'utu'uni Fakapekia, Fakahā 'o ha Tu'unga Fakatu'utāmaki Ki he Mo'ui fakahā mai ho nima.

Pālōti tali lau ‘uluaki Tu’utu’uni Fika 1/2023

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, *Dulcie Elaine* Tei, Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ki Mulí, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, loto ki ai e toko 18.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki hono lau ‘uluaki e Lao Fakaangaangá fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki kimu’a pea tu’utu’uni ke tukuhifo ení ‘oku ‘i ai ha fokotu’u ke tau hoko atu, Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na Sea, ‘oku ‘i ai ko e fokotu’u atu Sea ko e tu’utu’uni pe eni pea ‘oku mahino ngofua pē, pē ‘e lava ke tukuhifo ai pē ki he Komiti Kakato. Ko e fakakaukau ia ‘e pehē pe ‘o a’u ki he Tu’utu’uni Fika 7 Sea. Ka ‘oku tuku atu pe ki he Feitu’u na ke takitaki pē anga e, fika, fika, ‘io a’u ki he fika 7 Sea mo e ngaahi tu’utu’uni *Regulation* pe, mālō Sea.

‘Eiki Sea: Ko e mahino ho fokotu’u ke tukuhifo ki he Komiti Kakatō ka ‘oku fiema’u ke ‘uluaki lau tu’o 2 pea toki tukuhifo. ‘A ia ‘oku fai e kolé hili e lau tu’o 2, ko e me’a ‘oku ou fie kole fakama’ala’ala atu Hou’eiki kapau ‘oku mou fiema’u ke tau ngāue’aki e founa na’a tau ngāue’aki ‘i he Lao Fakaangaanga ko eni kuo ‘osi tali ke tukuhifo ki he Komiti Kakatō.

Te u faka’atā atu ke mou me’a mai kapau ‘oku mou loto ke tau pehe’i kātoa e ngaahi tu’utu’uni pe ‘oku ‘i ai ha ni’ihi he tu’utu’uni ko eni ‘oku mou fiema’u ke hoko atu he founa ko eni ‘e tau tohi tu’utu’uni. Koe’uhí ke tau pālōti’i faka’angataha ai pe kimu’a pea tau hoko ...

<010>

Taimi: 1425-1430

‘Eiki Sea: ... atu. Mou me’a hifo Hou’eiki ko e tu’utu’uni eni ‘e 7...

Lord Nuku: ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea ‘oku ou ...

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Nōpele ‘Eua.

Fokotu’u tukuhifo ‘asenita 1-4 ki he Komiti Kakato7

Lord Nuku: ... pou pou atu koe’uhi ki he founa ngāue ko eni na’a tau ngāue’aki ki he 7.1, ke tau muimui pē ai ‘i he 1, 2, 3, 4 ko eni, ke tukuhifo ‘o Komiti Kakato. Mālō Sea.

‘Eiki Sea: Ki he 1, 2, 3, mo e 4? ‘o a’u ki he 7? ‘I ai ha pou pou ki he fokotu’u ‘a ‘Eua 11.

(*ne pou pou ‘i*)

‘Eiki Sea: Kātaki Hou’eiki ko e Nōpele ‘Eua, kole atu ki he kalake ke tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e fokotu’u mei he Fakafofonga Nōpele ‘Eua, pou pou ki ai ‘a Tongatapu 4, ke fakatatafi ‘etau tohi tu’utu’uni ka tau hoko atu ki hono lau tu’o 2 ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni fika 7.1 ki he 7.7 ‘etau ‘asenita, fakahā mai ho nima.

Pālōti tali fakatatafi Tohi Tu’utu’uni kae hoko atu ki hono lau tu’o 2 Ngaahi Tu’utu’uni Fika 7.1-7.7

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi, ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, *Dulcie Elaine* Tei, Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā ki he Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Taka, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Loto kotoa ‘a e Hou’eiki toko 21.

‘Eiki Sea: ‘I he’ene pehē Hou’eiki te u kole atu ki he kalake ke lau tu’o 2 mai ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni, fekau’aki pea mo hono Fakahā ‘o ha Tu’unga Fakatu’utamaki ki he Mo’ui.

Kalake Tēpile: Lau tu’o 2.

NGAAHI TU’UTU’UNI (FAKAPEKIA) ‘O FAKAHĀ ‘O HA TU’UNGA FAKATU’UTĀMAKI KI HE MO’UI (KOVITI-19) 2022

LAO KI HE MO’UI ‘A E KAKAI VAHE 12.

1 Hingoa Nounou mo e ‘Uhinga’i Lea.

- 1) ‘E Ui ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni ko ‘eni ko e Ngaahi Tu’utu’uni (Fakapekia) Fakahā ‘o ha Tu’unga Fakatu’utamaki ki he Mo’ui (KOVITI-19) 2022.

‘Eiki Sea: Tongatapu 4.

Fokotu’u tukuhifo Tu’utu’uni Fika 1/2023 ki he Komiti Kakato

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na Sea ko e fokotu’u atu ke tukuhifo ki he Komiti Kakato, mālō Sea.

Tu’utu’uni Fika 2/2023, Ngaahi Tu’utu’uni ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa’anga Hū Mai

‘Eiki Sea: Tau hoko atu Hou’eiki ki he Tu’utu’uni Fika 2/2023, Ngaahi Tu’utu’uni ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa’anga Hū mai (Sisitemi Lesisita Faka’elekitulonika ‘i he Taimi ‘o e Fakatau. Kole atu ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga kātaki ‘o fakamatala nounou mai ‘ikai toe fuolōa ange ‘i he miniti ‘e 5, ki he *Regulation* ko eni.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu ‘Eiki Sea, tapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa, ko e Tu’utu’uni ko eni ko e ‘omai pē eni e Ngaahi Tu’utu’uni, ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa’anga hū mai, ha sisitemi lesisita faka’elekitulonika ‘i he taimi fakatau, he 2022. Ko e fokotu’u atu.

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau lau ‘uluaki.

Lau ‘uluaki Tu’utu’uni Fika 2/2023

Kalake Tēpile: Lau ‘uluaki.

**NGAAHI TU’UTU’UNI KI HONO PULE’I ‘O E NGAARI
NGĀUETĀNAKI PA’ANGA HŪ MAI (SISITEMI
LESISITA FAKA’ELEKITULONIKA ‘I HE TAIMI ‘O E
FAKATAU) 2022**

**LAO KI HONO PULE’I ‘O E NGAARI NGĀUE TĀNAKI PA’ANGA HŪ
MAI 2021**

*‘I HONO NGAUE’AKI, ‘o e ngaahi mafai kuo foaki ‘i he kupu 107 ‘o e Lao ki
Hono Pule’i ‘o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa’anga Hū mai, 2021, ‘oku fa’u ai ‘e he
Minisitā ‘i he loto ki ai ‘a e Kapineti, ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni ko eni:-*

KONGA 1 - TALATEU

1 Hingoa Nounou

‘E ui ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni ko eni ko e Ngaahi Tu’utu’uni ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi
Ngāue Tānaki Pa’anga Hū mai (Sisitemi Lesisita Faka’elekitulonika ‘i he taimi ‘o e
Fakatau) 2022.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau ‘uluaki ‘a e Tu’utu’uni fakahā mai ho nima.

Pāloti tali lau ‘uluaki Tu’utu’uni Fika 2/2023

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu,
Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, *Dulcie Elaine* Tei, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi,
‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni
Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue
Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki
Nōpele Tu’ivakanō, loto ki ai ‘a e toko 19 ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali hono lau ‘uluaki ‘a e Tu’utu’uni fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Lau tu’o 2.

Lau tu’o 2 Tu’utu’uni Fika 2/2023

Kalake Tēpile: Lau tu’o 2.

**NGAAHI TU’UTU’UNI KI HONO PULE’I ‘O E NGAARI
NGĀUE TĀNAKI PA’ANGA HŪ MAI (SISITEMI**

**LĒSISITA FAKA'ELEKITULŌNIKA 'I HE TAIMI 'O E
FAKATAU) 2022**

<005>

Taimi: 1430-1435

Kalake Tēpile: ...

LAO KI HONO PULE'I 'O E NGAahi NGĀUE TĀNAKI PA'ANGA HŪ MAI 2021.

KONGA 1: TALATEU

1 Hingoa Nounou

'E ui 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ko 'eni ko e Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa'anga Hū Mai (Sisitemi Lesisita Faka'elekitulōnika 'i he taimi 'o e Fakatau) 2022.

Fokotu'u tukuhifo Tu'utu'uni Fika 2/2023 ki he Komiti Kakato

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na Sea ko u fokotu'u atu ke tukuhifo ki he Komiti Kakato mālō Sea.

Tukuhifo Tu'utu'uni Fika 2/2023 ki he Komiti Kakato

'Eiki Sea: Mālō tukuhifo ia ki he Komiti Kakato.

Tu'utu'uni Fika 3/2023 Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i Faama Ika

Tau hoko atu Hou'eiki ki he Tu'utu'uni Fika 3/2023 Ko e Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i Faama Ika.

'Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Sea, tapu mo e

'Eiki Sea: Kātaki pē 'Eiki Minisitā Lao ko u fiu kumi heni pē 'oku 'i ai ha *explanatory notes* pē ko ha fakamatala fakapipiki mai mo fakamo'oni ai ha Minisitā ki he Lao Fakaangaanga ko eni. Te u kole ki he Kalake ke ne fakapapau'i mai pē 'oku 'i ai ha tohi 'i he Lao ko eni.

Mateni Tapueluelu: Sea tokoni atu pē 'oku fakamo'oni ia 'i he peesi 22 *attachment* kotoa 'i mui.

'Eiki Sea: Mālō me'a mai 'Eiki Minisitā Lao.

Kole toki fakahoko fakamatala nounou Ngaahi Tu'utu'uni 'i he Komiti Kakato

Lord Tu'ivakanō: Sea kātaki fakamolemole pē 'Eiki Minisitā. Sea ko u kole pē ki he Feitu'u na kapau 'e lava pē ke lau 'uluaki mo lau ua kae tuku pē mu'a ke toki fai hono fakama'ala'ala he taimi 'oku tukuhifo ai ki he Komiti Kakato ka tau ki'i nga'unu pē Sea kātaki

fakamolemole. Koe‘uhī ka tau paasi ‘etautolu pea toki fakama’ala’ala mai he taimi ‘oku ‘ohifo ai ki he Komiti Kakato.

‘Eiki Sea: Ko ia ko e fakamatala nounou kimu’a pea lau ‘uluaki ko e totonu ia ‘a e Minisitā ‘oku ne fakahū mai. ‘A ia kapau ‘oku ne fie tatau mai ‘e ne totonu ko ia ko e me’a pē ia ‘a e Minisitā fakafo’ituitui. ‘Eiki Minisitā Lao ko e kole eni mei he Hou’eiki Nōpele kapau ke tali ka tau hoko atu ki hono lau ‘uluaki.

‘Eiki Minisitā Lao: Mālō ‘aupito Sea. Tali pē.

‘Eiki Sea: Ko ia Hou’eiki kole atu ki he Kalake tau lau ‘uluaki ‘a e Tu’utu’uni Fika 3/2023 Ngaahi Tu’utu’uni ki hono Pule’i ‘o e Faama Ika.

Lau ‘uluaki Tu’utu’uni Fika 3/2023

Kalake Tēpile:

NGAAHI TU’UTU’UNI KI HONO PULE’I ‘O E FAAMA IKA 2020

‘I HONO NGAUE’AKI ‘a e ngaahi mafai kuo foaki ‘e he kupu 41 ‘o e Lao ki hono Pule’i ‘o e Faama Ika, ‘oku fa’u ia ‘e he Minisitā ‘oku ne tokangaekina ‘a e Toutai, ‘i he loto ki ai ‘a e Kapineti ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni ko ‘eni:

KONGA 1: TALATEU

1 Hingoa Nounou

‘E ui ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni ko eni ko e Ngaahi Tu’utu’uni ki hono Pule’i ‘o e Faama Ika 2020.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau ‘uluaki ‘a e Tu’utu’uni ko eni fakahā mai ho nima.

Pāloti tali lau ‘uluaki Tu’utu’uni Fika 3/2023

Kalake Tēpile: ‘Oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, *Dulcie Elaine* Tei, Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngoue, Veivosa *Light of Life* Taka, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. ‘Oku loto ki ai ‘a e toko 19.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki hono lau ‘uluaki e Tu’utu’uni fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahāloto pehē ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Lau tu’o ua.

Lau tu’o 2 Tu’utu’uni Fika 3/2023

Kalake Tēpile:

NGAAHI TU’UTU’UNI KI HONO PULE’I ‘O E FAAMA IKA 2020

KONGA 1: TALATEU

1 Hingoa Nounou

‘E ui ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni ko ‘eni ko e Ngaahi Tu’utu’uni ki hono Pule’i ‘o e Faama Ika 2020.

‘Eiki Sea: Tongatapu 4.

Fokotu’u tukuhifo ki he Komiti Kakato

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na Sea ko e fokotu’u atu ke tukuhifo ki he Komiti Kakato mālō Sea.

Tu’utu’uni Fika 4/2023 Ngaahi Tu’utu’uni ki he Laiseni Toutai, Ngaahi Vaka Toutai

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki tau hoko atu leva ki he Tu’utu’uni Fika 7.4 ‘etau ‘asenita Tu’utu’uni Fika 4/2023. Ngaahi Tu’utu’uni ki he Laiseni Toutai Ngaahi Vaka Toutai. ‘Eiki Minisitā Lao ke fie fakamatala pe te tau hoko atu pē ki hono lau ‘uluaki? ...

<007>

Taimi: 1435-1440

‘Eiki Minisitā Lao : ... Kole atu Sea ke tau hoko atu ai pē.

‘Eiki Sea : Kole atu ki he Kalake ke tau hoko atu. Lau ‘uluaki e Ngaahi Tu’utu’uni ki he Laiseni Toutai.

Lau ‘uluaki Tu’utu’uni Fika 4/2023

Kalake Tēpile :

NGAAHI TU’UTU’UNI KI HE LAISENI TOUTAI, NGAahi VAKA TOUTAI, 2020.

LAO KI HE PULE’I ‘O E TOUTAI, 2002.

I hono ngāue’aki ‘a e ngaahi mafai kuo foaki ‘i he kupu 101 ‘o e Lao ki he Pule’i ‘o e Toutai 2002, ‘oku fa’u ai ‘e he Minisitā ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni ko eni.

KONGA 1 – TALATEU

1 Hingoa Nounou

‘E ui ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni ko eni ko e Ngaahi Tu’utu’uni ki he Laiseni Toutai, Ngaahi Vaka Toutai 2020.

‘Eiki Sea : Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau ‘uluaki e Ngaahi Tu’utu’uni ki he Laiseni Toutai fakahā mai ho nima.

Pālōti tali lau ‘uluaki Tu’utu’uni Fika 4/2023

Kalake Tēpile : Sea loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, *Dulcie Elaine* Tei, Vaea Taione, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ki Muli, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa *Light of Life* Taka, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, Paula Piveni Piukala. Loto ki ai e toko 19.

‘Eiki Sea : Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki hono lau ‘uluaki e Tu’utu’uni fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea : Lau tu’o 2.

Kalake Tēpile :

NGAAHI TU’UTU’UNI KI HE LAISENI TOUTAI, NGAAHI VAKA TOUTAI, 2020.

LAO KI HE PULE’I ‘O E TOUTAI, 2002

KONGA 1 – TALATEU

1 Hingoa Nounou

‘E ui ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni ko eni ko e Ngaahi Tu’utu’uni ki he Laiseni Toutai, Ngaahi Vaka Toutai, 2020.

‘Eiki Sea : Tongatapu 4.

Fokotu’u ke tukuhifo Tu’utu’uni Fika 4/2023 ki he Komiti Kakato

Mateni Tapueluelu : Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea ko e fokotu’u atu ke tukuhifo ki he Komiti Kakato. Mālō Sea.

Tu’utu’uni Fika 5/2023 Ngaahi Tu’utu’uni (Fakatonotonu) ki he (Ngaahi Founa Tautea) ki he Ngāue Fakapule’anga 2022

‘Eiki Sea : Kole ke tau hoko atu leva ki he Tu’utu’uni fika 7.5 he’etau ‘asenita ko e Tu’utu’uni Fika 5/2023 Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonotonu ki he Ngaahi Founa Tautea ki he Ngaahi ki he Ngāue Fakapule’anga. Ko e Tu’utu’uni ē ‘oku fakahū mai mei he ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia : Mālō Sea. Tapu mo e Feitu’u na tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. Kole atu pē ke tau hoko atu pē he founa tatau Sea mālō.

‘Eiki Sea : Kole atu ki he Kalake ke tau lau ‘uluaki ‘a e Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Ngaahi Founa Tautea ki he Ngāue Fakapule’anga.

Lau ‘uluaki Tu’utu’uni Fika 5/2023

Kalake Tēpile :

**NGAAHI TU’UTU’UNI (FAKATONUTONU) KI HE (NGAAHI FOUNGA TAUTEA)
KI HE NGĀUE FAKAPULE’ANGA 2022.**

LAO KI HE NGĀUE FAKAPULE’ANGA.

Na’e fa’u ‘i he mafai ‘o e kupu 21 mo e 22 ‘o e Lao ki he Ngāue Fakapule’anga.

1 Hingoa Nounou mo e ‘UHINGA’i Lea.

(1) ‘E ui ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni ko eni ko e Ngaahi Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he (Ngaahi Founa Tautea) ki he Ngāue Fakapule’anga 2022.

‘Eiki Sea : Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau ‘uluaki ‘a e Tu’utu’uni ko eni fakahā mai ho nima.

Pāloti tali lau ‘uluaki Tu’utu’uni Fika 5/2023

Kalake Tēpile : Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, *Dulcie Elaine* Tei, Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ki Muli, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Taka, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Loto ki ai e toko 19.

‘Eiki Sea : Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali hono lau ‘uluaki e Tu’utu’uni fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea : Lau tu’o 2.

Lau tu’o 2 Tu’utu’uni Fika 5/2023

Kalake Tēpile :

**NGAAHI TU’UTU’UNI (FAKATONUTONU) KI HE
(NGAAHI FOUNGA TAUTEA) KI HE NGĀUE FAKAPULE’ANGA 2022**

LAO KI HE NGĀUE FAKAPULE’ANGA

1 Hingoa Nounou mo e ‘UHINGA’i Lea

(1) 'E ui 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ko eni ko e Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he (Ngaahi Founa Tautea) ki he Ngāue Fakapule'anga 2022.

'Eiki Sea : Tongatapu 4.

Fokotu'u ke tukuhifo Tu'utu'uni Fika 5/2023 ki he Komiti Kakato

Mateni Tapueluelu : Tapu mo e Feitu'u na Sea ko e fokotu'u atu ke tukuhifo ki he Komiti Kakato. Mālō Sea.

Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Founa Ngāue ki he Lotomamahi mo e Vātamaki Ngāue Fakapule'anga 2022

'Eiki Sea : Tau hoko atu Hou'eiki ki he Tu'utu'uni Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Founa Ngāue ki he Lotomamahi mo e Vātamaki Ngāue Fakapule'anga.

'Eiki Palēmia : Mālō Sea kole atu pē ke tau hoko atu ai pē he founa tatau Sea mālō.

'Eiki Sea : Mālō 'Eiki Palēmia. Kole atu ki he Kalake ke tau lau 'uluaki e Tu'utu'uni ko eni.

Lau 'uluaki Tu'utu'uni Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu Founa Ngāue ki he Lotomamahi mo e Vātamaki Ngāue Fakapule'anga 2022

Kalake Tēpile :

NGAAHI TU'UTU'UNI FAKATONUTONU KI HE FOUNA NGĀUE KI HE LOTOMAMAHI MO E VĀTAMAKI NGĀUE FAKAPULE'ANGA 2022

LAO KI HE NGĀUE FAKAPULE'ANGA

Na'e fa'u 'i he mafai 'o e kupu 21 mo e 22 'o e Lao ki he Ngāue Fakapule'anga ...

<008>

Taimi: 1440-1445

Kalake Tēpile: ...

1 Hingoa Nounou mo e 'UHINGA'i Lea Kupu

(1) 'E ui 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ko eni ko e Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Founa Ngāue ki he Lotomamahi mo e Vātamaki Ngāue Fakapule'anga 2022.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau 'uluaki e Tu'utu'uni fakahā mai ho nima.

Pāloti tali lau 'uluaki Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Founa Ngāue ki he Lotomamahi mo e Vātamaki Ngāue Fakapule'anga 2022

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ia ‘a Tevita Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, *Dulcie Elaine* Tei, Vaea Taione, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa *Light of Life* Taka, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō pea mo Paula Piveni Piukala. Loto ki ai e toko 18 ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he fokotu’ú fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Lau tu’o ua.

Kalake Tēpile:

NGAAHI TU’UTU’UNI FAKATONUTONU KI HE FOUNGA NGĀUE KI HE LOTOMAMAHI MO E VĀTAMAKI NGĀUE FAKAPULE’ANGA 2022.

LAO KI HE NGĀUE FAKAPULE’ANGA.

1 Hingoa Nounou mo e ‘UHINGA’I LEA

(1) ‘E ui ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni ko eni ko e Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Founga Ngāue ki he Lotomamahi mo e Vātamaki Ngāue Fakapule’anga 2022.

Fokotu’u tukuhifo ki he Komiti Kakato Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Founga Ngāue ki he Lotomamahi mo e Vātamaki Ngāue Fakapule’anga 2022

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na Sea ko e fokotu’u atu ke tukuhifo mo ia ki he Komiti Kakato. Mālō Sea.

Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he TUKUHAU ‘EKISIA

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku tau hoko atu ki he tu’utu’uni faka’osi ‘a ia ko e Tu’utu’uni Fakatonutonu eni ki he Tukahau ‘Ekisia. ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu Sea tapu ki he kau Mēmipa kole atu pē Sea ke ngāue’aki pē ‘a e founga angamaheni.

‘Eiki Sea: Kalake ke tau lau ‘uluaki e Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Tukahau ‘Ekisia.

Lau ‘uluaki Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he TUKUHAU ‘EKISIA 2022

Kalake Tēpile:

TU’UTU’UNI FAKATONUTONU KI HE TUKUHAU ‘EKISIA 2022

LAO KI HE TUTE ‘EKISIA

'I hono ngāue'aki 'a e ngaahi mafai kuo foaki 'e he kupu 3 'o e Lao ki he Tute 'Ekisia. 'oku fa'u ai 'e he Minisitā 'oku ne tokangaekina 'a e tānaki pa'anga hū mai mo e tute 'i he loto ki ai 'a e Kapineti 'a e ngaahi tu'utu'uni ko eni.

1 Hingoa Nounou mo e Kamata Ngāue'aki

(1) 'E ui 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ko eni ko e Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tukahau 'Ekisia 2022.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau 'uluaki e tu'utu'uni ko eni fakahā mai ho nima.

Pāloti tali lau 'uluaki Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tukahau 'Ekisia 2022

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, *Dulcie Elaine* Tei, Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā ki he Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa *Light of Life* Taka, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Loto ki ai 'a e toko 19.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki hono lau 'uluaki 'a e tu'utu'uni fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ia ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Lau tu'o ua.

Lau tu'o 2 Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tukahau 'Ekisia 2022

Kalake Tēpile:

TU'UTU'UNI FAKATONUTONU KI HE TUKUHAU 'EKISIA 2022

LAO KI HE TUTE 'EKISIA.

1 Hingoa Nounou mo e Kamata Ngāue'aki

(1) 'E ui 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ko eni ko e Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tukahau 'Ekisia 2022.

Fokotu'u tukuhifo Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tukahau 'Ekisia 2022 ki he Komiti Kakato

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'una Sea ko u fokotu'u atu ke tukuhifo mo ia ki he Komiti Kakato, mālō 'aupito Sea.

Lipooti Fika 1/2023 Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita

Eiki Sea: Mālō Hou'eiki ko 'ene lava ia 'etau 'Asenita Fika 7 tau hoko atu leva ki he 'Asenita Fika 8 'a ia ko e Lipooti mei he Ngaahi Komiti. Ko e 'uluaki lipooti eni 'a e Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita. Kole ki he Kalake ke ne lau mai e tohi 'oku fakahū mai 'aki e lipooti.

Lipooti fika 1/2023 Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita

Kalake Tēpile:

'Aho 30 Sanuali 2023

Ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea,

Fekau'aki: Lipooti Fika 1/2023, Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahoko atu 'a e Lipooti Fika 1/2023 'a e Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita. 'Oku 'oatu ai 'a e Ola 'o e Ngāue 'a e Komiti 'a ia ko hono fokotu'utu'u 'o e ngaahi 'aho fakataha 'a e Fale Alea ki he Ta'u 2023, 'o fakatatau ki hono tala fatongia 'i he Tu'utu'uni 179 'o e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea 'o Tonga.

'Oku fakahū fakataha atu 'a e lipooti ni ...

<009>

Taimi: 1445 – 1450

Kalake Tēpile: ... mo e tohi mahina ngāue fakaangaanga 'a e Fale Alea ki he ta'u 2023.

Faka'apa'apa atu,

.....

Lord Fakafanua

'Eiki Sea Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita

Fakama'ala'ala Lipooti Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita

Eiki Sea: Te u kole atu pe ki he Kalake ke tuku hake fakalahi fika 1, 'a ia ko e tohi māhiná. 'Oku ou tui ko e 'elito eni e lipooti mo e ola e ngāue 'a e Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita e ngāue 'a e Falé. Kapau te mou me'a hifo pe ki he *screen* Hou'eiki 'oku hā atu pe ai 'a e 'aho fakataha e Fale Alea 'oku fokotu'u atu 'e he Komiti 'o fakatatau eni ki he lahi e ngāue 'oku tuku mai ki he Fale Aleá. Pehē foki ki he ngaahi ngāue makehe 'oku mo'ua ki ai e Pule'angá.

Polokalama ako Hou'eiki Mēmipa Fale Alea

'Oku fakahū atu 'i Fepueli 'a e polokalama ngāue 'oku 'osi kamata ngāue ki ai e Sea pea mo e Kalaké fekau'aki pea mo e ako 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá meí he 'aho 27 'o Fepueli ki he 'aho 1 'o Ma'asi pea hoko atu meí he 'aho 21 'o Ma'asi ki he 'aho 23 Ma'asi.

Tohi māhina ngāue ‘a e Fale Alea

‘A ia ko e ngāue ko ē ta’ú ni, ‘aho fakataha ko eni e Fale Aleá ‘oku kamata he ‘aho 31 ‘o Sanualí ‘a ia ko e ‘ahó ni ia pea hoko atu ‘o fakaangaanga pe ke lava ‘o fakakakato ‘etau ‘asenita kakato ko ena ‘oku mou me’a pe ki ai ki he ‘aho 9 ‘oka fiema’u.

Pea neongo ‘oku ‘ikai toe tukuhifo ‘a e ngāue ko eni na’e tonu ke lau ‘uluaki pea tukuhifo ki he ngaahi komiti. ‘E toki hoko atu e Falé ‘i he ‘aho 27 ‘o Ma’así ‘o tuku ‘i he ‘aho 6 ‘o ‘Epeleli koe’uhi ko e ‘aho mālōlō ko eni e Pekia. ‘A ia ‘oku kamata he ‘aho Falaité meí he ‘aho 7 ki he Mōnite ‘aho 10. Pea ‘oku fakaangaanga ke toki tāpuni e Falé ‘a ia ‘oku fokotu’u ki he ‘aho 20 ko eni ‘o ‘Epeleli kae toki fakaava pe kimu’a pea tau foki mai ‘o fakakakato e Patiseti ko eni e Pule’angá ‘oku ‘amanaki ke fakahū mai ‘i Mē kae toki lau ‘i Fale ‘i Sune.

‘A ia ko e faka’amu ke ‘i ai ha māhina kakato ‘e 1 ‘a e Hou’eiki ke nau lau ‘a e Patiseti mo e ngaahi lipooti mo fakahū mai mo e ‘ū lipooti felāve’i ke mou me’a ki ai ‘i Sune. ‘A ia ko e angamaheni pe ke lava fakakakato e Patiseti e Pule’angá kimu’a he ta’u fakapa’anga fo’ou ‘i Siulai. Kae ‘atā e Falé mo e Hou’eiki ki he ngaahi katoanga ‘oku angamaheni mo e konifelenisi mo e me’a kotoa ‘oku fa’a fakakakato ‘i Siulai ‘i he kongā kimu’a ko ē ‘o Siulaí.

‘I he fakakaukau ‘a e Komiti ‘Asenitá ko ‘enau fokotu’utu’u pe ngāue ko eni ‘oku hā mai kia tautolu ‘i he kongā ‘uluaki ‘o e ta’u ní. Ko e kongā 2 ko ē ta’ú ‘e toki fokotu’utu’u ha mahino mai ngāue ki he kongā hono 2 ko ē ta’ú. ‘A ia ‘e toki fakataha hoko pē ‘a e Komiti ‘Asenitá he taimi ko ē ‘oku mahino mai ai e ngaahi polokalama e Pule’angá pehē foki ki he ngāue ‘oku tuku mai ki he Falé meí Siulai ki Tīsema.

‘A ia ko e *calendar* ngāue ena pe ko e tohi mahina ngāue ‘oku fokotu’u atu meí he Komiti ‘Asenitá. Hou’eiki fokotu’u atu kapau ‘oku toe ‘i ai ha me’a Hou’eiki pea mou me’a mai. Kole atu ki he Kalaké ke tau pāloti, ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Lipooti ‘uluaki meí he Komiti ‘Asenita Fale Aleá fakahā mai ho nima.

Pāloti tali Lipooti 1/2023 Komiti Tu’uma’u ki he ‘Asenita

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, *Dulcie Elaine* Tei, Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, ‘Eiki Minisitā Ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoué, Veivosa *Light of Life* Taka, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, loto kotoa ki ai e Hou’eiki ko eni toko 21.

Ngaahi fakamatala fakata’u

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki tau hoko atu ki he fika 9 ‘etau ‘Asenitá ko e ngaahi fakamatala fakata’ú. Ko e ngaahi fakamatala fakata’u ‘i he ‘etau ‘Asenita Fika 9.1 ki he 9.7, kamata meí he Potungāue *MEIDECC* na’e tufa atu eni ‘i he kongā kimui ta’u kuo’osí. ‘A ia ‘oku ou tui ‘oku ‘osi lahi pe ngaahi faingamālie ke mou me’a ki he ‘ū lipooti ko eni. Tau hoko atu leva ki ai, mu’omu’a mai pe Potungāue *MEIDECC*. Te u kole ki he Kalaké ke ne lau mai e tohi ‘oku fakahū mai’aki e Lipooti Fakata’u ...

Taimi: 1450-1455

‘Eiki Sea: ... *MEIDECC* ki he Ta’u 2021/22.

Lipooti Fakata’u Potungāue *MEIDECC* 2021/2022

Kalake Tēpile: (*Lau ‘o e tohi fakahū mai ‘o e Fakamatala Fakata’u*)

‘Aho 3 Nōvema 2022

‘Eiki Nōpele Fakafanua,
Sea ‘o e Fale Alea,
Fale Alea ‘o Tonga,
Nuku’alofa.

‘Eiki Sea,

Fakatatau ki he kupu 51(5) ‘o e Konisitūtone, ‘oku ou lāngilangi’ia ke fakahoko atu ‘a e Fakamatala Fakata’u ‘a e Potungāue ‘o e Fakamatala ‘Ea, Ma’u’anga Ivi, Ma’u’anga Fakamatala, Tokangaekina ‘o e Fakatamaki, Fetu’utaki, mo e Feliuliuaki ‘o e ‘Ea mo e Malu Fakakomipiuta, *MEIDECC* ki he ta’u 2021/2022.

Faka’apa’apa atu,

Hon. Samiu Kuita Vaipulu. (Fakamo’oni)

‘Eiki Palēmia Le’ole’o mo e Minisitā Le’ole’o ki he *MEIDECC*.

Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Palēmia.

Fakama’ala’ala Lipooti Fakata’u Potungāue *MEIDECC* 2021/2022

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea ‘a e ma’u faingamālie. Tapu mo e Feitu’u na, pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. ‘Uhinga pē tu’u ‘a e motu’a ni, he ko e motu’a ni ‘oku lolotonga Le’ole’o ‘i he *MEIDECC*, fakahoko atu ‘a e lipooti ko eni ‘a e potungāue ko eni ki he 2021/2022.

Hangē pē ‘oku mou me’a ki ai Hou’eiki Mēmipa kau eni ‘i he lipooti lahi ‘aupito, kae tuku pē mu’a ke u ‘oatu pē ha kongokonga lalahi ‘o e ngaahi ngāue na’e fakahoko ‘i he potungāue ko eni, pea ‘oku ‘oatu eni e fakamālō heni ki he Tokoni Palēmia Mālōlō, kae ‘uma’ā ‘a e *CEO* Mālōlō ‘o e *MEIDECC*. Ko e *CEO* foki ko eni kuo ‘osi hiki mai ia ko ē ‘o hoko ko e Sekelitali Pule mo e Sekelitali ki he Kapineti ‘i he ‘Ofisi Palēmia. Ka ‘oku ou fie fakamālō atu heni ki he ngāue na’e fakahoko ko ia. Pea ‘oku ou kole pē Sea ke tuku pē ke u ki’i fai pē ha fakahoko atu pē ‘a e ngaahi ngāue na’e fai, na’e fakahoko ‘e he potungāue ni ‘i he taimi ko ia ‘oku ‘oatu mei he 2021 ki Sune 2022.

Va'a Tala Matangi

Tau kamata pē Sea 'i he Tafa'aki ko eni 'o e Tala Matangi ko e faka'amu ia Sea mo e ngaahi me'angāue na'e ma'u mai, kau ai 'a e ngaahi sisitemi 'e 21 'oku nau 'otometiki pē 'enau lekooti 'a e 'ea mo e 'ū 'alā me'a pehē, 'o tātānaki mai ia, 'o kau ai pea mo e ngaahi sisitemi, tu'u 'a e taha 'i Niua, 5 'i Vava'u, 4 'i Ha'apai, 2 'i 'Eua, pea 8 'i Tongatapu ni Sea. Ke tokoni ia ki he faifatongia ko ē 'a e va'a ko eni pea ko e faka'amú ia 'e lava 'e he ngaahi me'angāue ko eni 'o toe 'omai ha fakamatala lelei ange ki he va'a ko eni ki hono tuku mai mo tuhani mai ko ia 'a e fakamatalá fakatatau ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e matangi pe ko e tala matangi 'i he taimi ko ia.

'Oku feinga leva 'a e potungāue ke toe fakahoko atu ha ngaahi fakamatala ko eni fekau'aki mo e tala matangi 'i he meimei tu'o 3 'i he 'aho. Ko e ngaahi me'a mahu'inga heni 'oku toe feinga ke toe lelei ange fetu'utaki ke hangē *email*, 'o ne tala ai ki he ngaahi sino kehekehe 'a e tu'unga ko eni 'oku 'i ai 'a e tala matangi. 'Oku 'i ai mo e ngaahi *website*, kae 'uma'ā foki 'a e peesi 'i he *Facebook* ke 'oatu ai 'a e ngaahi fakamatala ko eni.

Ko e ngaahi taimi 'oku 'oatu ai 'a e fakamatala ko eni ki he ngaahi vaka ko eni 'i tahi, 'oku 'oatu ia 'i he 7.15 pongipongi, lahi pē mo e ngaahi taimi pau 'oku 'ilo'i pē 'e hotau kāinga Tonga tautefito nautolu ko eni taumāta'u mo nau ngāue lahi 'aki 'a e tahi, kau ai 'a e 134 pongipongi, 834 pongipongi, kae 834 efiāfi.

Ko e ngaahi fakamatala ko eni Sea, ko e 'uhinga pē eni 'oku kau pē eni 'i ha, hono fa'ufa'u 'o e *strategy development framework* 'a e potungāue ni ke fai ha sio ki he ngaahi tafa'aki kehekehe ala hoko ai 'a e fakatamaki. 'Ikai ko e afā pē kae sio ki he mofuike, sio ki he ngaahi fakatamaki fakanatula kehekehe ke lava pē 'o tokanga'i pē mei ha feitu'u 'e taha 'e lava pē 'o 'alu atu 'a e fakamatala ko ia mei ha feitu'u 'e taha.

Va'a ki he Ivi (Energy)

'I he tafa'aki leva pē ko e va'a ko eni ki he ivi, pē ko e *energy*, 'oku fakafiefia na'e tali 'e he Fale ni 'a e ...

<005>

Taimi: 1455-1500

'Eiki Palēmia: ... Lao Fakaangaanga ko ia na'e 'omai fekau'aki pea mo e *Energy*. Ka neongo 'oku 'ikai ke kau ia 'i he lipooti ko eni he na'e ngata pē ia 'i Sune 2022, ka 'oku fiefia heni pea 'oku 'i ai 'a e fakafeta'i he Lākoifie 'a e Tama Tu'i 'o Fakamo'oni Huafa ki he fo'i Lao ko eni 'o hoko ai ko e Lao 'a e Lao ko eni ki he Ivi.

Na'e 'i ai mo e fai ha sio ki he tafa'aki ko eni 'a e *bio gas* pē 'oku *feasible* ke fai 'i Tonga ni 'ikai ke tau sio pē ki he sola pea mo e matangi pe ko e *wind* kae toe fai pē ha sio ki he ngaahi tafa'aki kehekehe. 'Oku 'i ai leva mo e ngaahi *solar pump* ko 'etau feinga pē eni ke fakasi'isi'i e ngāue'aki ko eni e tīsolo hangē ko ia 'i Lomaiviti, Fātumu mo Ta'anea. 'Oku fai e sio ki he ngaahi tafa'aki kehekehe 'e toe ma'u mai ai mo e ngaahi *solar street light*. Mahino pē 'oku fiema'u 'i he tautautefito ki he ngaahi motu pea na'e ma'u mai ai 'a e fanga ki'i *street light* ko ena 'e 250.

‘Oku ‘i ai pea mo e ngaahi toe sio ke ‘uhinga ki he *TERM* pe ko e Tonga *Energy Road Map* ke toe *update* ‘o toe tuku mai ke ne hanga ‘o leva’i mo ne hanga ‘o tataki ‘etau feinga ko ia ke toe lahi ange ‘etau ngāue’aki ‘a e ivi fakamatula.

Pea kuo fakafiefia kuo lava ‘o ‘ai pea mo e *certificate* ‘i he lēvolo 1 mo e lēvolo 2 fakatatau ki he *TNQAB* ‘i he tafa’aki ko eni ‘o e ivi tu’uloa pē ko e *sustainable energy*. ‘A ia ‘e lava leva he ki’i tamasi’i pe ko ha ki’i ta’ahine ‘o to’o ‘a e lesoni ko eni pē ko e *certificate* ko eni ‘i he foomu 3, foomu 4.

Va’a Fakamatata

Ki he tafa’aki leva ko eni e Va’a Fakamatata pē ko e *Information* Sea ‘oku ‘i ai ai ‘a e ngaahi feinga ai ke tānaki ‘a e ngaahi *digital resources* pe ko e ngaahi fakamatata faka’ilekitulōnika kau ai ‘a e ngaahi *website* mo e ‘ū alā me’a pehē ki he ngāue ko ē ‘a e Pule’anga pea mo e sio ki he *data centre* ‘a e Pule’anga. ‘Oku taha pē foki ko eni he taimi ni ‘a eni ‘oku tu’u ‘i Matatou ke sio ke hā e me’a ‘e hoko atu ki ai ‘i he kaha’u.

Va’a NEMO

Tafa’aki e *NEMO* Sea mou ‘ilo pē ‘a e fatongia mafatukituki ‘o e va’a ko eni tautautefito pē ki he’ene tokanga’i ko eni ‘a e tokoni ‘a e Pule’anga ‘i he taimi ‘oku hoko ai ha fakatamaki. ‘Oku ‘i ai leva ‘enau, ‘oku lolotonga fengāue’aki pea mo e ngaahi vāhenga mo e ngaahi kolo, ‘a ia ‘oku nau fengāue’aki leva ‘oku ‘i ai ‘a e palani fakavāhenga ...

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē mu’a ‘a e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea fakamolemole ki he ‘Eiki Palēmia ko e ki’i fehu’i pē Sea. Ko hono ‘uhinga ko e ngaahi lipooti ko eni te mau fokotu’u atu ke tukuhifo mu’a ki he Komiti Kakato. ‘Oku ‘i ai e ngaahi me’a ‘oku mau tokanga ki ai Sea pea ko e, he ‘oku kau mo e lipooti ko eni ai ‘oku mahu’inga he toki ‘osi ko eni ‘a e tō ‘a e *tsunami*. Pē ai nai ha founa ‘e lava na’a ongosia e Hou’eiki Minisitā ‘i ha’anau me’a tu’o ua fekau’aki pē pea mo e lipooti tatau. Ko e anga pē Sea ‘a e kole atu te mau fokotu’u atu ke tukuhifo ki he Komiti Kakato.

‘Eiki Palēmia: ‘Io, mālō. Ko u fiefia au he faka’atu’i ‘a e Fakafofonga ke fakasi’isi’i ‘a e fakahoko fatongia kae tuku pē mu’a ke ‘oatu pē ā ha ki’i miniti pē ‘e taha. Ko e ‘uhinga pē ke fakahoko atu ‘a e ngāue kafakafa ‘oku fai he ngaahi tafa’aki ko eni ke me’a pē ki ai ‘a e, pea ke ‘osi pē ko iá pea u tuku au ke toki fai pē ‘a e tali fehu’i ‘i he taimi ‘oku tau ‘alu hifo ai ki he Komiti Kakato.

Mahu’inga ke tokangaekina ‘a ‘oseni pea mo Fanga’uta

He ko u tui ko e me’a mahu’inga heni Sea hangē ko e ‘ātakai ‘a ‘etau tokanga’i ‘etau ‘oseni. Hangē pē ko e me’a ‘oku mau fa’a lea’aki he ngaahi fakataha kehekehe, ko Tonga ni peseti ‘e 99 ‘oseni, peseti pē ‘e taha e fonua. ‘A ia ko e me’a ia ke tau sio ki ai ke tau fengāue’aki ke tau sio anga fēfē ‘etau toe tokanga’i lelei ange ‘oseni Sea. Ko e anga pē fokotu’u atu pē ke tau sio ki he ngaahi tafa’aki ko ia.

Hangē ko eni ko ‘etau sio ki Fanga’uta ko e hā e me’a ‘e fai ki ai, kae tuku pē ke u to’oto’o me’a lalahi pē, mo’oni pē ‘a e me’a ‘a e Fakafofonga na’a tukuange ki ai ha’anau faingamālie ke nau toe fai ha talanoa ki ai. Hangē pē ko ē ko ‘etau lau ki he KOVITI-19 sai pē ‘oku me’a

heni mo e Minisitā Mo‘ui ka na‘e kau pē foki mo eni ‘i he ngaahi ngāue lahi ‘a e *NEMO* mo e me‘a hono tufaki ‘a e ngaahi tokoni he taimi pehē pea mo e ‘omai ko eni ‘a e *Space X* mo e *Star Link* ‘a e fo‘i satelaite ‘e 50.

‘Oku ‘i ai pē mo e tui ‘oku ‘i ai pē tokanga ‘a e kau Fakafofonga ki he ngaahi *water tank* ‘oku lolotonga lele pē ‘a e ngaahi tangikē tufa ko ē ‘a e tangikē vai. Ko ‘ene ma‘u mai pē ha ki‘i tangikē ‘oku fai leva hono tufaki atu. Lava pē tau toki talanoa fai ha feme‘a‘aki ki ai ‘anai hangē ko e kole ko eni ‘a e Fakafofonga. Pea mo e me‘a tatau pē eni ke fai ha sio, ‘ikai ke ngata pē he vai ka ko e hangē ko e sio ki he falemālōlō hūfanga he fakatapu Sea ‘a e tafa‘aki ko ē ‘a e *sanitation*. He ‘oku kau foki eni he tupu‘anga mei heni ‘a e ngaahi mahaki lahi ko e ‘uhinga pē ko e ‘ikai ke fe‘unga, ‘ikai ke taau pea ‘oku ‘ikai ke taau pea mo e ngaahi fāmili ‘e ni‘ihi

<007>

Taimi: 1500-1505

‘Eiki Palēmia : ... ‘a e ngaahi me‘a pehē ke fai ha sio pe te tau hoko atu ki he fengāue‘aki ke lava ma‘u ai ha ngaahi *project* ke tokoni‘i ‘a e ngaahi fāmili ko eni Sea. Pea ‘oku fai ‘a e tānaki fakamatala ai mei he‘etau Tohi Kakai na‘e toki ‘osi. Pea ‘oku ou fakaafe‘i atu pē ‘e au ‘a e kau Fakafofonga ke fai ha talanoa ki ai pē ‘e anga fēfē ha‘anau sio pē ko e hā ‘enau *view* ki he tau ‘unu‘unu atu kimu‘a he fetokoni‘aki ‘i he ngaahi tafa‘aki ko eni Sea.

Va‘a CERT

Ko e tafa‘aki ko eni e *CERT* Sea ‘oku mahu‘inga ‘aupito pē ke fa‘a fakatokanga‘i ‘oku ‘i ai e ki‘i kulupu ko eni ‘oku nau fai e tokanga‘i ‘etau tafa‘aki faka-*security*. ‘Oku nau poupu‘i ‘a e ngaahi Tonga *Women in ICT* pea ‘oku nau fengāue‘aki mo e *Attorney General’s Office* kae ‘uma‘ā ‘a e kau polisi ‘i he ngaahi fakatotolo kehe.

Sea te u ngata pē hē hangē ko e kole ‘a e Fakafofonga pea ‘oku ou faka‘atu‘i pē ‘e au ‘a e tokanga ‘a e kau Fakafofonga na‘e lahi ‘a e fakahoko fatongia ‘a e kau Hou‘eiki Minisitā. Ka ko e anga pē tuku atu ‘a e ngaahi fakamatala ko ia ko e ‘uhinga pē ke faka‘asi mai pē ‘a e ngāue ‘a e mātu‘a mo e finemātu‘a ‘i he potungāue ko eni ‘i he ngaahi tafa‘aki kehekehe ko eni he fakahoko fatongia ‘a e Vahefonua Sea. Pea ko e fokotu‘u atu ai pē Sea mālō.

‘Eiki Sea : Tongatapu 4.

Fokotu‘u ke tukuhifo Lipooti Fakata‘u Potungāue MEIDECC 2021/2022 ki he Komiti Kakato

Mateni Tapueluelu : Tapu mo e Feitu‘u na ‘Eiki Sea fakamālō lahi ki he ‘Eiki Palēmia he fua fatongia lelei ‘Eiki Sea. Ko e kole ke tukuhifo pē ki he Komiti Kakato ‘oku ‘i ai e fanga ki‘i me‘a ai ke fai atu ai ha fakahoha‘a. Mālō Sea.

‘Eiki Sea : Kole atu ki he Kalake ke tau pālotti. Ko ia ‘oku loto ke tukuhifo e Lipooti ‘a e *MEIDECC* 2021 ki he 2022 ki he Komiti Kakato fakahā mai ho nima.

Pālōti tali tukuhifo Lipooti Potungāue MEIDECC 2021/2022 ki he Komiti Kakato

Kalake Tēpile : ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa *Light of Life* Taka, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō pea mo *Dulcie Elaine* Tei. Loto ki ai ‘a e toko 18.

‘Eiki Sea : Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he fokotu’u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : ‘Ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea : Mālō tau hoko atu leva ki he Lipooti ‘a e ‘Omipatimeni ki he Ta’u 2021/2022.

‘Eiki Palēmia : Ke u ki’i tali atu pē Sea kātaki pē.

‘Eiki Sea : Me’a mai ‘Eiki Palēmia.

Fokotu’u ke tukuhifo kātoa Lipooti Fakata’u ‘Omipatimeni ki he Komiti Kakato

‘Eiki Palēmia : Tapu mo e Feitu’u na Sea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. Kole pē mu’a kapau ‘oku ‘i ai e tui tatau ‘a e kau Hou’eiki Fakafofonga ke tau tukuhifo kātoa ki he Komiti Kakato, pea toki fai ai pē ‘a e fakamatala atu, ka tau feme’a’aki ai pē ai na’a sai ange pē ia ke tau lele founa pehē. Ko e anga pē fokotu’u atu pea kapau ‘oku tali kae ‘uhinga ka tau pālōti fakalukufua pē ke tukuhifo kātoa ‘a e ‘ū lipooti. Tukukehe kapau ‘oku mou loto kimoutolu ke tali ha ngaahi lipooti ka ko e tuku atu pē na’a tau lele ai pē he founa ko ia ke tukuhifo kātoa pea tau toki fakama’ala’ala ai pē ai mo tali fehu’i. Mālō.

‘Eiki Sea : Ko e Lipooti foki ‘a e ‘Omipatimeni ‘oku ‘i he malumalu ia e Sea ko ‘eku faka’amu ia ke tali kapau ‘oku mou loto ke tukuhifo pea fakakau atu ai pē mo ia.

Mateni Tapueluelu : Fakamolemole pē Sea ko e pou pou atu.

‘Eiki Sea : Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu : Ko e pou pou atu pē Sea pē ‘e lava ke tukuhifo kātoa pē mu’a ‘e mahalo ‘e nounou ange ia, pou pou atu Sea mālō.

‘Eiki Sea : ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Sea ko ‘eku kole pē ke u hūfanga atu he ngaahi talamalu. Kole pē ke u faka’apa’apa pē ki he ‘Eiki Palēmia. ‘Oku ua ‘a e ika lalahi mo e ika si’isi’i Sea. Ko e ika lalahi ē na’e lava ke kupenga’i, tukuhifo ia. Ko e ika iiki hangē ko e motu’a ko eni na’a lava ke hao atu ai leva ia he feme’a’aki ko eni kae ‘osi ia, he ko e ika ia pea ‘oku manifi pē ‘a ‘eku ki’i *Annual Report* ia ‘a’aku. Ko e ika lalahi pē ‘oku fai e tokanga ko ē ki ai, ka mou ki’i me’a mai manifi pē ia peesi pē ia ‘e 37. Pea ko e me’a ia ‘oku fiema’u ke ‘atā e tohi ia kae fai e ngāue. Ka ko e fokotu’u atu ia ke tau faka’osi ai leva ‘a e ki’i motu’a

ko eni heni kae hoko atu e ngāue. Ko e fokotu’u pē ia ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā ‘a e ‘Eiki Palēmia mālō.

‘Eiki Sea : Tongatapu 4 ko ho’o fokotu’u ke tukuhifo kātoa ?

Mateni Tapueluelu : Ko e kole ia Sea. Ko e kole pē ke laumālie lelei pē mu’a ‘a e ‘Eiki Minisitā MIA. ‘Oku kau e lipooti ia ko ia he ika lalahi ‘o e ‘oseni Sea ko e ‘uhinga ko e Polokalama Toli. ‘Oku fai ai e kole Sea ‘oku, he, ko e mahalo ‘e lelei ange pē ke tukuhifo he ‘e nounou ange pē ia ‘e Hou’eiki. Ko e fo’i fehu’i ia ‘e nounou pē ka ‘oku ou tui hono fakavave’i eni Sea fakamolemole mālō.

‘Eiki Sea : Hou’eiki tu’uma’u pē fokotu’u pea na’e pou pou’i te u kole ki he Kalake ke tau pālōti. ...

<008>

Taimi: 1505-1510

‘Eiki Sea: ... ‘A ia ‘oku loto ke tau tukuhifo ‘a e Lipooti Fika 9.2 ki he 9.7 pea ‘oku kamata e ‘Omipatimeni ‘o faka’osi ki he Komisoni Fili ki he Komiti Kakato fakahā mai ho nima.

Pālōti tali tukuhifo Lipooti Fika 9.2 – 9.7 ki he Komiti Kakato

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, *Dulcie Elaine* Tei, Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, *Veivosa Light of Life* Taka, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. Sea ‘oku loto ki ai e toko 19.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he fokotu’u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

Ngaahi me’a makehe

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki ko ‘ene lava ia ‘a e ngāue na’e tukuhifo ki he Fale Alea ‘a ia ko e toenga ‘etau ‘asenita ‘oku lolotonga ‘i he Komiti Kakato. ‘A ia ko e toenga taimi ko eni Hou’eiki te u tuku atu e faingamālie ki he ngaahi me’a makehe ‘a ia ko e ni’ihi ko ē na’e poaki mai kimu’a pea tau fakataha he ‘aho ni ko e ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi pea mo e Fakafofonga ‘o Tongatapu 7. Tau kamata pē mei a Tongatapu 7 pea tau toki faka’osi ‘aki ki he ‘Eiki Minisitā.

‘I ai tokanga ki he faka’uhinga fakalao fekau’aki mo e tohi ‘avetakai

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea. Tapu mo e Sea pea tapu pea mo e kau Fakafofonga he Fale ni. Sea ko e ‘uluaki pē ki’i *issue* ko u loto ke ‘ohake ko e makatu’unga fakalao ‘o e tohi sekulā (*circular*) ki he *issue* ko eni ki he kupu 7 ‘o e Lao ‘o e Fale Alea. Tuku pē ke u, ke u fakalavelave pē Sea he ko e, ko e ki’i ko e ki’i lao ko eni na’e toki fokotu’u pē he 2021. Pea ko e fakalea ko

ē ‘o e ki’i laó ‘oku ou loto pē ke ‘omai ki he *attention* e Fale ni ‘oku mahu’inga ki he motu’a ni ke tau muimui vāofi ‘aupito ki he ngaahi lao ‘oku fokotu’u he Fale ni.

Ko e fakalea ko ē ko ē ‘o e kupu 1 ‘e ngofua ki he Fale Alea, ‘e ngofua ki he Fale Alea ‘i he fokotu’u atu ‘e he Sea. ‘Oku ou tokanga mavahe ki ai he ko e Fale Alea ‘i hono faka’uhinga’i leá ko e Fale ni. Ko e ki’i Tohi Tu’utu’uni eni. Tohi Tu’utu’uni ko ē he faka’uhinga lea Sea ko e ‘ai pē ke u ki’i fakama’ala’ala pē ‘eku fakakaukau. Ko e, ko e fokotu’u ‘a ē ko ē ko ē ‘oku fakalea he ki’i kupu’i lao, ‘**e ngofua ki he Fale Alea ‘i hono fokotu’u atu ‘e he Sea.** Ka ko e fokotu’u he faka’uhinga lao ko e fo’i fokotu’u ‘i Fale ni. Pea ‘oku ou, ko ‘eku ‘uhinga Sea he ‘oku pehe ni. Na’e ‘oange tohi sekulā ‘oku ‘ikai ke u ‘i Fale ni, ‘oku ou ‘i fokoutua au ‘i Tongatapu 7, ka ko e fakalea ko ē ko ē ‘o Fale Alea ke tu’u ‘i Nuku’alofa ‘i he ngaahi fakataha.

Sai ko e fokotu’u ko ē he faka’uhinga lea peesi, peesi 12 ‘o e Tohi Tu’utu’uni, fokotu’u ‘oku ‘uhinga ki he fokotu’u tohi pē lea ha Mēmipa ‘i he Falé. Ko e poini ia ‘oku ou hanga ‘o fakamamafa’i Sea. ‘Oku ‘ikai mei hoku peitó pē ko hoku fakafaletoló ke fakahoko ‘e he Fale ni ha me’a pē tu’utu’uni ha me’a pe fakahoko ha fakakaukau fekau’aki mo ha me’a. Ko e fakalea ko ē kupu’i lao ko eni ‘oku ou hoha’a ki ai Sea kapau ‘e ‘ohake ‘e he Kalake ‘a e kupu 7 ko ē e ki’i Lao Fakatonutonu ‘etau *screen* ‘a e kupu 7(1) ke tokoni ki he feme’a’aki Sea. Ko e kupu motu’a ena ia ‘e Kalake, ‘uhinga au ki he kupu fo’ou. Tuku pē ke u fakalea atu ‘oku ‘ikai ke ‘i heni ia Sea.

‘Eiki Sea: Kātaki pē Fakafofonga koe’uhí ‘oku fai e ngāue e Kalake fakatekinikale ke ‘ohake e me’a ‘oku ke kole pea ‘oku toe tā mai mo ‘etau fafangu ko e 3:00 ‘eni te u toloi ‘etau feme’a’aki mou toki me’a mai, ‘oku ‘osi maau atu e Kalake mo e me’a ‘oku ke fakamalanga mai ki ai.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea.

(*Pea na’e ki’i mālōlō ai*)
<009>

Taimi: 1530 – 1535

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea Fale Aleá.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7 kei toe pe ho taimí.

‘I ai tokanga ki he mama’o ‘o ha Mēmipa mei he Fale Alea he kupu 7 Tohi Tu’utu’uni

Paula Piveni Piukala: Sea fakatapu atu pe kae hoko atu ai pe ‘a e fakamalanga Sea. Ko e kupu 7 kae tuku pe ke u laulau lelei pe ke ‘oua toe hela e kau Mēmipa he muimui he la’ipepá. Ka ‘i ai ha Fakafofonga ‘e mama’o meí he Fale Aleá ‘o lahi hake ‘i he mähina, tohi mähina hokohoko ‘e 3 ...

<010>

Taimi: 1535-1540

Paula Piveni Piukala: ... pē ko ha uike ‘e 2 lolotonga e fakataha ‘a e Fale Alea ta’efakangofua ‘e he Sea, ‘e hoko ‘o ‘atā leva ko e poini ia Sea. ‘E hoko ‘o ‘atā leva hono tu’unga ‘i he Fale Alea pea ko hono fetongi ‘e fai ia ‘o hangē ko e ngaahi tu’utu’uni ‘o e kupu 6.

Ko e poini ‘oku ou hanga ‘ohake Sea ko e māhina ‘e 3 ko eni na’e matu’otu’a ia ‘i he ‘aho 24 ‘o Sanuali. Ka ko e tu’utu’uni ‘a e kupu si’i (1), ‘e hoko ‘o ‘atā leva, ‘osi *unseat* ia, *by operation of the law*. Ko e kupu si’i (3), kupu si’i pē ia te ne lava ‘o fai ha me’a ki ai ‘e Sea, Kalake. Neongo ‘a e kupu si’i (1) ‘e ngofua ki he Fale Alea, poini ia ‘oku ou ‘ohake Sea, ‘i hano fokotu’u, ‘i hano fokotu’u atu ‘e he Sea, ke fakangofua ‘a e mama’o ‘o ha Mēmipa ‘i ha toe vaha’a taimi ‘o ‘ikai laka hake ‘i he māhina fakahinohino, fakatohi māhina ‘e 3, kae ‘ikai ngofua ki he Fale Alea ke fakangofua ha mama’o ‘o lahi hake ‘i he māhina fakatohi māhina hokohoko ‘e 6.

Ko e poini ko ē ko ē ‘oku ou ‘oatu ‘e Sea ko e fo’i founa pē ‘e lava ai ‘o fai ‘a e fakahoko, ha fokotu’u ‘e he Sea. Ko ‘eku fekumi ki he faka’uhinga lea ‘o e Tohi Tu’utu’uni Sea, ko e fokotu’u ‘oku pehē ia. Fokotu’u, ‘oku ‘uhinga ki ha fokotu’u tohi pē lea ‘e ha Mēmipa ki he Fale. Fo’i lea ia ki he Fale, ‘oku ‘uhinga kia au Sea, ki he Fale ni. Ka koe’uhi kuo ‘osi, koe’uhi kuo ‘osi ‘a e ‘aho 24 ‘o Sanuali, ‘oku ou fokotu’u atu ‘oku tau maumau’i ‘etautolu ‘i he fakakaukau ‘o e tohi ‘avetakai.

Ko e kongā ko ē ko ē ‘a e fakataha to’u Fale Alea, ‘a ia ko e *session*, ‘oku ‘uhinga ki he fakataha ‘a e Fale Alea ‘e fai ‘i Nuku’alofa ‘i heni, na’e fakakau. Ko ‘eku ‘uhinga he ‘oku malava ke ‘ave tohi ‘avetakai ia ki Tongatapu 5, ‘alu ki Tongatapu 8, ko tu’a Fale Alea ia Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea kātaki pē mu’a ka u ki’i fehu’i pē mu’a ki he Fakafofonga. Tapu mo e Feitu’u na Sea pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale.

Sea ko e kole ‘a e motu’a ni ko e talu ‘a e malanga ‘a e Fakafofonga ‘oku te’eki ai ke mahino ia pē ko e ha koā ‘ene ‘uhinga. Ko e tohi ‘avetakai ‘uhinga kia hai, pē ko e malanga ‘i he Tohi Tu’utu’uni pē ko e Lao ‘a e Fale Alea, ke ki’i fakamahino mai mu’a pea hoko atu kae lava ke mau muimui atu Sea ‘i he me’a, mālō.

Fehu’ia founa ngāue ‘a e Fale fekau’aki mo e kole poaki Tongatapu 10

Paula Piveni Piukala: Sai pē Sea, mālō. ‘Oku ‘i ai pē mo’oni ‘a e Minisitā ka na’a ku *assume* pē ‘oku ‘osi mā’opo’opo pē. Ko e tohi ‘avetakai Sea na’e paasi ange kimu’a he uike Kilisimasi fekau’aki mo e fokotu’u mai ‘e he Feitu’u na ke fakalōloa ‘a e kole poaki ‘a Tongatapu 10. Ko ‘eku fehu’i e fo’i founa ngāue fakatau ki he lao, he ‘oku talamai ‘e he lao e fokotu’u, talamai he Tohi Tu’utu’uni ‘a e founa ‘o e fokotu’u.

Ko ‘eku fokotu’u leva ‘i he *issue* ko ia, ko e kupu 1, kupu 7(1) ‘oku ne ‘osi *unseat* ‘a e Fakafofonga ko eni he na’e matu’otu’a ‘a e māhina ‘e 3 ‘i he ‘aho 24. Sea ‘oku ‘ikai ko ha taaufehi’a Sea, ‘oku ou loto koe’uhi he na’e toki fokotu’u pē eni ‘i he 2021, ke tau muimui he lao. Ko e Nōpele ko ē ‘oku ou faka’ilo, ‘i he kupu 65. Ko ‘eku ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke u taaufehi’a ki ha fakafo’ituitui, ka ‘oku ou mamahi’ia ‘i he fuakava na’a tau fai ‘i he Fale ni, ke tau *truly loyal* ki he ‘Ene ‘Afio. Kapau te mou lau ‘Ene ‘ū Tō Folofola, ‘Ene mahu’inga’ia ke fai ‘e he kau Fakafofonga Fale Alea honau fatongia, ‘o sivisivi’i ‘a e anga ‘etau fakahoko fatongia. Ka ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ‘eku hanga ‘aku ‘o faka’ilo ke u sio ai ko ha me’a lelei pea te u ta’epoupou ki ai, kau ai ‘a e *issue* na’a ku hoha’a ai ki he Palēmia, ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ‘eku *vote* ‘aku *against* ‘ene fokotu’u ke pehē ko u taaufehi’a ki ai, fakakaukau pē Sea.

Ka 'oku 'uhinga 'eku 'ohake ke mea'i ke fakatokanga'i 'e he Fale ...

<005>

Taimi: 1540-1545

Paula Piveni Piukala: ... he ko e fakakaukau 'a e motu'a ni te'eki ai ke *exercise* 'a e kupu si'i 7 (3) kupu 7 te'eki ke *exercise* ia, te'eki ke *activate* ia. Na'a ku fakatalanoa pē ki ho'o Kalake pea pehē pē ki he Feitu'u na Sea.

Ko e ki'i kupu 2 ko eni 'i he Tohi Tu'utu'uni 'oku 'uhinga ia ki ha me'a 'oku 'ikai ke tohi'i pē 'oku fihī. Ko e kupu si'i 3 'oku tohi'i, 'e ngofua leva ki he Fale Alea 'i he fokotu'u atu 'e he Sea, ka ko u 'uhinga 'eku fakalave ki he Tohi Tu'utu'uni faka'uhinga lea he peesi 12 ko e hā e fokotu'u. 'Oku 'uhinga ia ki ha fokotu'u tohi pē lea 'e ha Mēmipa ki he Fale ko e fokotu'u ia. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fokotu'u ia ko e fakatonulea 'oku 'ikai ke 'i ai ha fokotu'u ia, fokotu'u hoku fakafaletolo, ke fokotu'u mai ki hoku fakafaletolo 'a ia ko u toka ai. Ko e 'uhinga 'eku fakalave ki he 'isiū ko ia Sea. Kae tuku atu pē ke toki fai ha ngāue ki ai 'a e Feitu'u na ka u hoko atu ki he ki'i 'isiū fika 2 'oku ou tokanga ki ai.

Tokanga ki hono kei fakangaue'i he Pule'anga ha taha na'e halaia he hopo Fakamaau Tangi

'Oku ou tokanga ki he Tu'utu'uni ko ē 'a e Fakamaau Tangi fekau'aki pea mo e hopo ko eni 'i he *election petitions*, 'isiū mamafa ia Sea. Na'e 'ave 'a e keisi ko eni ki he Fakamaau Tangi na'e tu'utu'uni mei he kau Fakamaau Tangi ko ha taha 'oku *convict* 'i he kupu 21 ko e *criminal offence* ia Sea, ko u hoha'a ki ai. Palakalafi 3 kupu si'i 2 'a e Tu'utu'uni 'a e Fakamaau 'oku ne hanga ai 'o fakamahino mai ai Sea ko 'etau *rule against double jeopardy* ko e Lao ko ē ko ē ke toe faka'ilo tu'o ua 'oku 'osi *negate* ia he *subsection* fika 2.

'A ia 'i he'ene pehē ko ha taha 'oku mo'ua he *bribery* 'oku 'osi *expose* ia ki he tautea mo'ua ngāue pōpula ta'u 'e 3, Konisitūtone kupu 23 ta'u 'e 2. 'Oku ou hoha'a ki he ngāue hono fakangāue'i hangē ko 'eku lave 'anenai 'ikai ke 'i ai ha, ka ko u loto ke tau muimui he Lao. Me'a ia 'oku hoha'a mai ki ai 'a 'Ene 'Afio ko hono fakangāue'i ke kei ma'u vāhenga, ma'u ngāue he Pule'anga Tonga lolotonga kuo 'osi *clarify* mai mei he *Appeal Court* 'a e tu'unga 'a e hopo *bribery*. 'Oku lolotonga faka'ilo e motu'a ni Sea.

Tokanga ki he founga ngāue fekau'aki mo e ngaahi fokotu'u lalahi & tukuaki'i mamafa fai ki he Fale Alea

'Eiki Palēmia: Sea kole ke u fakatonutonu Sea. Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea. Kimu'a ke fai e fakatonutonu 'oku tau fakame'apango'ia Sea hono faka'atā he Fale ni ke fai 'a e ngaahi fokotu'u ko eni *substantive*, fokotu'u lalahi 'i he, 'i he tau pehē *other business*. Pea kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku pehe ni, 'omai ha tohi 'a e Fakafofonga he 'oku 'i ai 'a e tu'uaki mamafa 'oku ne fai pea 'oku 'i ai 'ene fehu'ia 'e ia heni 'a e Fakamaau. 'A ia ko 'eku 'uhinga 'a'aku ki ai ki ho Fale pē 'e tuku ke tau fai'aki e founga ko eni 'o tau hanga ai 'o fua tautau 'a e tu'utu'uni 'a e Fakamaau ta'engāue'aki 'a e founga

‘oku tonu ke ha’u ai ko e tohi fehu’i. Kae ‘oua ‘e ngāue’aki ‘a e fa’ahinga faingamālie pehé ni ke tukuhifo ai ha taha. ‘Oku te’eki ke tau ‘ilo ‘etautolu, ‘oange hano faingamālie ke tali.

Paula Piveni Piukala: Sea ki’i fakatonutonu atu e ‘Eiki Palēmia, toki ‘osi pē eni ‘eku lau e fokotu’u, fokotu’u tohi pē lea poini ia. Ko e ‘uhinga ‘eku ‘atu e ‘isiū ko eni he ‘oku mahino lelei ki he Palēmia ‘a e ‘isiū ko eni. Fiema’u he kakai ‘o e fonua ke nau ‘omai ha tali.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea. Ko e fakatonutonu ...

‘Eiki Sea: Kātaki pē ‘Eiki Palēmia ko u tali au ho’o ‘uluaki fakatonutonu.

‘Eiki Palēmia: Ko ia.

Mahu’inga fakafou he tohi fehu’i ‘a e ngaahi tukuaki’i fekau’aki mo e Pule’anga

‘Eiki Sea: Fakafofonga Tongatapu 7 ko e me’a ko ē ‘oku ke me’a ki ai ko e me’a kehe ia. Ko ho’o fokotu’u ko eni ‘oku ke me’a mai ki ai fekau’aki pea mo e tukuaki’i ko eni e Pule’anga, tonu ke fakafou mai ia he tohi fehu’i. Ko e tu’utu’uni ko ē ki he tohi fehu’i ‘oku kehe ia.

Ko e me’a ki he fokotu’u ke fai he Pule’anga ha tu’utu’uni e Fale Alea, ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku taau ke tau ala tautolu ia ki ha me’a ‘oku ‘i he malumalu e Fakamaau’anga. Hangē pē ko ho’o me’a ‘oku ‘i ai ho keisi ai ko e hala fononga ko ena ‘isiū ‘oku ke ‘omai ...

<007>

Taimi: 1545-1550

‘Eiki Sea : ... ko e hala pē hono fokotu’u mai ‘i Fale Alea, fou he founa ‘i ha tohi fehu’i, ko ho’o fou ‘i tu’a ‘i he Falehopo ‘a ia ‘e ‘ikai ke tau ala tautolu ki ai ko e halafononga kehe ia. Fakafofonga ‘oku toe pē ho’o miniti ‘e taha.

‘I ai tokanga mei he sekitoa takimamata fekau’aki mo hono fakalele ‘a e Kautaha Lulutai

Paula Piveni Piukala : Sea te u hiki au mei he *issue* ko ē Sea, ka te u toki muimui mai au. Kātaki pē ngali fo’ou pē ki he founa ngāue ka ‘e ‘omai e *issue* ko ia ki Fale ni. Ko u ‘oatu Sea e hoha’a mei he kau pisinisi mo e kau *tourist sector*, fekau’aki mo hono fakalele ko eni e Lulutai Sea. Sea ko e *issue* ko eni ‘oku mahino ka ‘oku ‘i ai e me’a ‘oku ou hanga ‘ohake heni. ‘I he Lao ko ē *Public Enterprise* ‘oku ta’ofi ke toe ‘ova he māhina ‘e 12 hono fakalele ‘e he Pule’anga ha kautaha ‘a e Pule’anga. ‘E Sea ko e ‘osi ‘aki eni e ta’u ‘e 3. Ko u fokotu’u atu kuo ‘osi maumau’i ‘e he Pule’anga e ‘aho ni ...

‘Eiki Palēmia : Sea kole ke u ki’i fakatonutonu atu.

Paula Piveni Piukala : Ka ko e *issue* ‘oku ou fie hanga ‘e au ‘o ‘ohake,...

‘Eiki Sea : ‘E Fakafofonga ‘oku fakatonutonu koe ‘e he ‘Eiki Palēmia.

Fakamahino ‘Eiki Palēmia ‘oku ‘ikai ko ha *Public Enterprise* ‘a e Lulutai

‘Eiki Palēmia : Ko e fakatonutonu ‘e Sea ko e Lulutai ‘oku ‘ikai ko ha *Public Enterprise*. Ko e kautaha ‘oku te’eki ke fakahū ia ki he *schedule* ke hoko ko ha kautaha *Public Enterprise*. ‘A ia leva ko e tu’utu’uni fēkau’aki mo e *Public Enterprise* ‘oku ‘ikai ke *apply* ki ai. Ko ia ko e fakatonutonu pē ia ki he ma’u ‘a e Fakafofonga. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala : Sea ko ‘eku to’o mai eni mei he Tō Folofola Tāpuni ko ē ta’u kuo ‘osi, 21. ‘Oku matu’aki mahu’inga ke mahino ko e ngāue ‘a e Pule’anga ke fakalele ‘a e Pule’anga kae ‘ikai ko e kau ‘i he ngaahi pisinisi. Ko e poini ‘oku ou hanga ‘ohake Sea ko e *issue* ko eni ‘oku ou ‘osi ma’u e fakamatala ‘oku ai e ongo kautaha ‘e 2 ‘oku na ‘ilo’i e *industry* ko eni *that’s their baby* ka ‘oku pikitai e Pule’anga hangē ha’anau me’a. Lolotonga ko ia Sea te u ‘oatu ‘a e, mei he fakamatala ko eni ko ē ‘a e ‘atita ‘o e 2020/2021. Kuo ‘osi fakamole ‘a e Pule’anga a’u ‘o 13 miliona, 13 miliona. Ko e poini ko e kole ko ia na’e fai ‘e he *Real Tonga* ...

‘Eiki Palēmia : Sea fakatonutonu eni ‘e taha.

Paula Piveni Piukala : Ko ‘enau kole pē tokoni 1.5 miliona.

‘Eiki Sea : Fakafofonga fakatonutonu koe ‘e he ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia : Kole pe ki he Fakafofonga ‘ai pē mo fakatokanga’i pē e fakamatala ko e pa’anga pē 5 miliona mei he Pule’anga na’e kamata’aki, ko ia pē. Ko e *Y12* leva ko hono *value* ‘o *add up* nautolu ‘o 13 miliona Fakafofonga. Na’e ‘ikai ke toe ‘ave ha pa’anga ia mei he fo’i 5 miliona na’e kamata ‘aki. Ko e fakatonutonu ia Fakafofonga.

Tokanga ki he malu e mo’ui kakai he fefolau’aki

Paula Piveni Piukala : Sea na’e toe ‘i ai mo e 3.5 miliona na’e toe *inject* ia kimui ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au hā hono ‘uhinga, me’a ia ‘anautolu ke nau ‘omai. Ko hono *value* ‘o e *Y12*, me’a kehe ia. Ka kia au ko e fakama’opo’opo he ‘eku hanga ‘o fakatokanga’i, toki fakatonutonu. Ka ko e poini ‘oku ou hanga ‘o ‘ohake Sea, me’a ni te tau tukuange pē ke piki fakafeke ‘a e Pule’anga he kautaha ko eni lolotonga ko ia ko e fo’i va’e pē ‘oku toe ‘i he *runway* Sea. Maumau ‘a e vaka lahi pea ‘oku nau toho ‘a e ki’i vaka si’isi’i. Sea ‘oku ou hoha’aki he *safety*. Ko u hoha’aki ‘oku ‘i ai ‘a e *guideline* ‘a e *Aviation* ‘oku ui ko e

‘Eiki Sea : Fakafofonga ‘oku ‘osi hono miniti ‘e 10 ka te u toe faka’atā atu pē ha’o miniti ‘e 2 ke fakama’opo’opo mai ho’o me’a.

Paula Piveni Piukala : Mālō Sea, ‘oku ui ko e *FPPA* ko e *guideline* ia ‘oku ngāue’aki ‘e he ngaahi kautaha *Aviation* ke *award* ha ngaahi laiseni ‘oku ui ko e *Fit and Proper Persons Assessment*. Maumau’i ‘a e Ngaahi *Regulation* ko eni mo e Ngaahi Lao ko eni *Civil Aviation Act* he ‘e he Lulutai Sea, fengāue’aki pē pea mo e Talēkita ‘o e *Civil Aviation*. ‘Oku ou hoha’aki ke fai ha ngāue ki heni Sea ...

Fakatonutonu ‘oku taliui kau ngāue he Fefolau’aki Sivile ki he malu/hao he fefolau’aki

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Fakatonutonu atu Sea. Sea ko e, tapu mo e Feitu’u na Sea tapu mo e kau Mēmipa ‘o e Fale Alea. Sea ko e tafa’aki ko eni e *Civil Aviation* ‘oku nofo ‘i he malumnalu e motu’ a ni pea mo e Potungāue *MOI* ‘oku ‘i ai hono ngaahi tu’utu’uni. Pea mahalo ko e me’a ko eni na’e lave ki ai ‘a e Fakafofonga ‘ene fakamatala ‘oku pau ke taliui ‘a e kau ngāue ia ‘a e potungāue...

<008>

Taimi: 1550-1555

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... ki he ngaahi Lao mo e *Regulations* ‘a e potungāue. ‘Oku mahino ‘aupito ‘a e, ki he *Civil Aviation* ‘a e *priority* pea *number one* fika ‘uluaki ma’u pē ‘a e *safety*. Pea ‘oku mahino ‘aupito ia kiate kitautolu Sea ka ko e tu’u ia ‘a e fakakaukau ‘a e potungāue ke fakapapau’i ko e hā ‘a e me’a ‘e fou ai ha kautaha vakapuna ‘e fou mai ki Tonga ni, tatau ai pē pe ko e kautaha muli pē ko e kautaha ‘i Tonga ni, kuo pau ke nau fou nautolu ia ‘o fakapapau’i ko e Lao ko eni ki he Fefolau’aki Vakapuna ‘oku tauhi pea malu. Koe’uhí ke mahino ‘aupito ki he kakai ‘o e fonua ko e me’a ko eni ‘oku ‘ikai ke ‘ai ‘ai noa’ia, ‘ikai ko e me’a ko eni ‘oku fakamalanga ‘aki ‘a e ‘ai ‘ai noa’ia. Ko e me’a ko eni ‘oku fai ‘aki ia ‘a e ngaahi ngāue pea mo e kakai ‘oku nau ako ki ai pea mo e kakai ‘oku nau ‘ofa fonua mateaki’i honau fatongia. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ou ma’u e fakamatala falala’anga ko e vaka ko eni e Saapi na’e ‘osi fakatokanga pē ki ai. Folau pē ki Niuē foki mai pē ko ia ‘o maumau. Ko e poini Sea ‘e lava fēfē ke tau fakalele ha pisinisi ‘o fakalele pē ke toe pē fo’i va’e, ta’efakakaukau’i ha *mitigation plan*. Sio ki he *solution* ‘oku nau ngāue’aki Sea. Ko e fakatafe ‘a e lau mano ki he *Air Fiji* ke ha’u ‘o *mitigate* ‘a e me’a na’e totonu ke ‘osi ‘i ai pē ...

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Piveni Piukala: ‘A e maea lalo ‘i he potungāue ko eni Sea.

‘Eiki Sea: Fakatonutonu mei he ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu Sea na’e pehē na’e ‘ikai ke ‘i ai ha palani ‘a e Lulutai ki ha kaha’u ‘oku toe lelei ange. ‘Oku ‘i ai e palani ‘e Fakafofonga ‘o hangē pē ko ē ko ē nau fakahoko atu pē au ka koe ‘i tu’a. Ko e ngaahi palani ko eni ‘oku ‘ikai ko ha pehē hake pē he ‘oku lau miliona e vakapuna. ‘Oku tau lolotonga *deficit budget* ‘oku tau fakafalala leva ki hotau kaungā’api ke nau tokoni mai ai. Kae mole ke mama’o ‘o pehē na’a mau tangutu pē ‘o kū nima hangē ko ho’o lau ‘o piki fakafeke.

Te mau tuku pē ‘e mautolu ke lele pē ho’o fakanāfala, ke fo’ou pē, ‘oku ‘ikai ke ke fai ‘aki e faka’apa’apa ka ko e ngaahi me’a ia ‘oku tonu ke alea’i heni mo’oni ia. Ko e ngaahi fakakaukau ‘oku ‘oatu, tonu ke ke ki’i me’a pē ki ai na ‘oku ‘i ai ha ki’i lelei ai. ‘Oku ‘ikai ke mau nofo mautolu ‘o kumi ma’u pē e kovi Fakafofonga. Pea kapau ‘oku maumau e vakapuna hangē ko e me’a ‘a e Minisitā, me’a taupotu taha ko e *safety*. ‘E fakanofō leva e vakapuna kae fai ha ngāue ki ai neongo ‘a e lotomamahi ‘a e kakai ka ‘oku sai ange ke nau malu. ‘Oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi *mitigation* ia ‘e toki ‘oatu ka he ‘ikai ke tau fakahoha’asi e Fale he ngaahi me’a *operational* pehē kae tuku atu pē ke ke fiemālie pē ho’o fakamatala mālō.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku mahu’inga e *issue* ko eni ke ‘omai ki Fale ni.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7 ‘oku toe pē ho’o miniti ‘e taha.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku mahu’inga e *issue* ko eni Sea ke ‘omai ki he Fale ni. Ko e *confident* ‘a e *public* pea pehē ki he kau folau’eva’eva. Ko e ‘uhinga ‘eku ‘ohake *issue* ko eni Sea ko ‘eku fetaulaki ‘i mala’evakapuna ko e tu’uta mai e ki’i fāmili mei Vava’u, nau *miss out* ‘enau *connection flight* ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala: Ko e *issue* ia.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala: Pea ‘oku fiema’u ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakatonutonu Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e, ko e fa’ahinga talanoa eni ‘oku ne teke’i e kakai ke nau *lose confidence* ‘i he fa’ahinga *industry* ko eni. Pea ‘oku kau eni ia ‘i he ngaahi, ngaahi me’a ‘oku pelepelengesi ‘aupito ke fai ki ai ha tokanga he koe’uhí ko e fili eni ‘a e tokotaha ke ne ngāue’aki ‘a e pisinisi ko eni ke heka he vakapuna. Pea kapau leva ko e, ko e tu’u eni ia ‘a e Fale Alea ‘o Tonga ke nau fai ‘a e fa’ahinga talanoa ko eni pea mo e fa’ahinga fakailifia ko eni ko ē ki he *industry* ko eni Sea, ko u tui ko kitautolu ‘oku ‘ikai ke tau tokoni ki he Pule’anga hono fakalele ‘a e me’a ko eni. Pea ‘oku ou kole atu ‘e Hou’eiki ko e me’a ko eni ‘oku pelepelengesi he koe’uhí he ‘oku ‘ikai ke ngata pē ‘i he *safety* ‘a e kakai.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ou fakatonutonu atu ‘a e Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ka ‘oku tonu ‘aupito ke tonu. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko e *issue* ko eni ‘oku mahu’inga ‘oku ‘ikai ke pelepelengesi ‘oku mahu’inga ke talanoa’i. He ko hono ‘uhinga Sea ko e ngaahi kautaha ko ē ko ē ‘oku nau maheni he *industry* ko eni kuo nau ‘osi talamai kapau ‘e ‘oange ‘enau *AOC* te nau *operate* pē he uike kaha’u *without* ke toe mole ai ha pa’anga tukupau e fonua. Ko e tu’u ko eni ‘a e Pule’anga kuo pau ke nau ala ki he pa’anga tukupau ‘o e fonua. Ko e fatongia ia ‘o e kau Fakafofonga heni ke malu’i hono ta’efakapotopoto’i ‘a e tukupau ‘a e fonua.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea.

‘Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu Fakafofonga ho’o pehē ‘oku ‘ikai ke mau tokanga’i ke malu’i ‘a e kau pasese me’a. Ko e ‘uhinga ia ‘oku faka, ‘oku tuku ai e fu’u vaka ...

<009>

Taimi: 1555 – 1600

‘Eiki Palēmia: ... kae ngaahí ko e ‘uhingá ke malu.

Paula Piveni Piukala: Sea fakatonutonu atu ē, ko e fu’u poate ko ē ‘oku ne fakalele e Lulutai ‘ikai ke ‘i ai ha taha ‘e *qualify* ke ne ‘ilo e *industry*.

‘Eiki Palēmia: Na’e tonu ke ke me’a atu ki ...

Paula Piveni Piukala: Pea ko e poate ko iá ‘oku maumau lao, ‘osi e ta’u ‘e taha ...

‘Eiki Palēmia: Sea.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku nau kei ngāue pē.

‘Eiki Palēmia: ‘Oku malu’i foki ‘a e Fakafofongá ‘i he *Privilege* ‘a e Fale Aleá mei he lau’i koví. Pea kapau te ne fai e talanoa ko ení ‘i tu’a ko u talaatu kia koe ‘e faka’ilo ia ‘i he’ene tukuaki’i kovi ko ení.

Paula Piveni Piukala: Te u fai e talanoa ko iá ‘i tu’a pea tuku ke nau faka’ilo au.

‘Eiki Palēmia: ‘Alu ‘o fai e talanoa ko ia ‘i tu’a, ‘alu ‘o talanoa ...

Paula Piveni Piukala: He ko e poini ko ē ‘a’akú Sea ‘oku totonu ke tau talanoa’i pea nau ‘omai, ko e hā ‘enau palani ...

‘Eiki Sea: Tongatapu 7 ‘oku ‘osi ...

Paula Piveni Piukala: *Long term.*

‘Eiki Sea: Ho taimí.

‘Eiki Palēmia: Ko ia, tuku pe ke ki’i fai atu pe ha ki’i tali Sea he ko e ‘uhingá kuó ne ‘omai ki he Pule’angá. ‘E Sea ko e ...

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Palēmia.

Mahu’inga ‘aupito ki he Pule’anga ‘a e malu ‘i he fepuna’aki vakapuna

‘Eiki Palēmia: Kau eni he me’a ‘oku mahu’inga’ia ai e Pule’angá, ‘ikai ke lava e fefononga’aki hotau kāingá. Ka ‘oku kau ai mo ‘etau fakatokanga’i ‘a e fiema’u ke malu hotau kāingá. Tatau ai pē pe ‘e lotu mamahi he ‘ikai ke lava ‘o puná ka ‘oku mau pehē ‘e ta’epau na’a hoko ai ha me’a, ‘e ta’ofi e vakapuná ia. Fai leva e fanga ki’i ngāue mea’i pe ‘e he Fakafofongá ko e ‘uhingá pē *interim* pe ko e taimi ko ení, lava ‘o tokoni mai he taimi ní e *Fiji Airways* ke lava ‘o feinga’i mai hotau kāinga mei Vava’ú kae nofo pe *Y12* ki hono ‘omai hotau kakai mei Ha’apaí na’a lava ‘o toki faingamālie kae toki a’u atu ki Niua.

‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi kautaha ‘oku ‘omai ‘enau *proposal*, ko ‘enau fokotu’u. ‘Oku ‘ikai ko e me’a ko iá ke tau pehē *oh* ‘ai koe, ma me mo kanē te u ‘ai koe. ‘Ikai, ‘oku ‘omai ‘o sio ki he tafa’aki fakatekinikale, tafa’aki e faka-*finance* pea toki ‘omai leva mei a nautolu ‘o fokotu’u mai leva ke fai ha faitu’utu’uni.

‘Oku ou faka’amu au na’e hangē ko e me’a ko ē ‘a e Fakafofonga ke pehē atu pē ‘apongipongi pe puna e vaká. ‘Oku ‘ikai ke ngāue pehē ‘a e *industry* ko ení he ‘oku pau ke fakapapau’i.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko u fakatonutonu atu ‘a e Palēmiá, ‘oua te ne ngāue’aki ‘a e founa ko iá. Ko e fakamatala eni ‘a e kau tekinikale ‘oku nau ‘ilo e *industry*. Ko e fakamatala ‘a e Palēmiá ‘oku ‘ikai ke ne ‘ilo ‘e ia ha me’a ki he *industry* e *aviation*. Ko e poini ko ē ‘a’akú ...

‘Eiki Palēmia: Sea ko e hā e fakatonutonú?

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ‘ikai ‘uhinga ho’o Palēmia ke ke ‘ilo ai ‘e koe e *aviation*.

‘Eiki Palēmia: Ko e hā e fakatonutonú, ‘ai e fakatonutonú kae tuku e laú ia, ‘ai e fakatonutonú. Ko e hā e fakatonutonú?

Paula Piveni Palēmia: Sea, ko e ‘uhinga ‘eku fakatonutonu e Palēmiá ...

‘Eiki Palēmia: Tuku e ‘uhingá, ‘ai e fakatonutonú ...

Paula Piveni Piukala: ‘Okú ne talamai ‘e ia ia, talamai ‘e ia ia ‘oua ‘e talamai pe ‘e puna e vaká he Mōnité pea puna e vaká he Mōnité. Ko e fakamatala eni meí he kakai ‘oku nau ‘ilo e *industry*. Talamai ‘e ia he ‘ikai ke lava ‘oku fiema’u ke sivi, he ko e hā e me’a ‘okú ne ‘ilo ki he *industry*. Ko ‘eku poiní ‘oua te tau ‘omai e me’a fakatekinikalé ke tau faitu’utu’uni fakapolitikale ai.

‘Eiki Palēmia: Kapau kuo lava e fakatonutonu ‘a e Fakafofonga Sea pea tuku mai ke u hoko atu.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ou fokotu’u atu Sea ke fai ha tu’utu’uni meí he Falé ni ke fakangata e *involved* ‘a e Pule’angá he Kautaha *Airline* ‘o e fonuá ni.

‘Eiki Palēmia: Sea, kātaki ‘o fai ho fatongiá ‘o talaange ki he Fakafofongá fuoloa e ‘osi ‘ene taimí.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7 ‘osi ho taimí kātaki ‘o me’a hifo ki lalo. ‘Eiki Palēmia ‘oku ‘osi mahino ho’o poiní ke kātaki ‘o me’a hifo ki lalo.

‘Eiki Palēmia: Ko ia mālō ‘aupito.

Mahu’inga ke ‘i ai ha fakamo’oni mahino fekau’aki mo e ngaahi ‘isiū ‘ohake Hou’eiki Mēmipa

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e ‘ū *issue* fakatekinikalé, ‘oua te mou ‘omai ha fanongo talanoa pe ko ha fakamatala ha taha mataotao mei tu’a ki Falé ni. Kapau ‘oku ‘omai ho’o poiní, fakahū mai ha’o tohi ke fakamo’oni’i e ngaahi me’a ko ē ‘okú ke me’a mai ki ai ke me’a ki ai e Hou’eikí. ‘Uluakí ia.

Uá kapau ‘oku mamafa e me’a ‘okú ke me’a ki aí ko e Fakamaau’angá ena ke faka’ilo e Pule’angá kapau ‘oku mou tui ‘oku nau faihala ‘o ‘ikai muimui ki he laó ‘o e fonuá ‘oku tali ‘e he Falé ni.

Hou’eiki ngaahi fetukuaki ko ení ‘ikai ke tau lava tautolu ia ‘o solova’i he efiáfi ni. Mahino ‘oku ‘i ai e ngaahi ‘īsiū ‘oku taukave’i mei Tongatapu, Fakafofonga ‘o Tongatapu 7. Pea ‘oku ou kole atu ki ai kātaki ‘o fakamā’opo’opo mai ho’o ngaahi tukuaki’i mo e ngaahi fakamo’oni mo e me’a ke me’a ki ai e Hou’eiki Mēmipa e Falé kae ala ke mahino mo ‘uhinga lelei ‘etau feme’a’akí. ‘A ia ko eni ‘oku ‘omai e tali meí he Pule’angá, ‘oatu mo e ngaahi fehu’i ‘okú ne hanga ‘o fakahalaki ka ‘oku ‘ikai ke tau ma’u e ngaahi mo’oni’i me’a ke ne hanga ‘o fuatautau ko hai ‘oku mo’oni ko hai ‘oku ‘ikai mo’oni.

‘A ia ko e ‘īsiū ko eni Hou’eiki ‘oku ou tui ‘e malava ke tau hoko atu ki ai kapau ‘e fakahū mai ha ngaahi fakamo’oni mahino. ‘A ia ko e me’a ia ‘oku ‘uhinga ai founa ngāue, fakahū mai tohi kole, tohi fehu’i fakapatonu ki he Pule’angá pea toki teuteu mai leva Pule’angá mo ‘enua talí fakafe’unga ki he ‘ilo ko eni kau Hou’eiki Mēmipá.

‘Eiki Palēmia: Poupou atu Sea, ko e ‘ai pe ke fakamanatu pe ki he Fakafofongá, tuku e tukuhifo e kau Fakafofongá ‘oku tapu ia he Falé ni. Te’eki ke faka’ilo koe ia ai he Falé ni ka ‘oku ‘osi mahino ki he Mēmipa kotoa pe heni ‘a e founa ko ē ‘oku ‘ikai ke ngofua ke ke tukuhifo pe te ke lau’i kovi’i ha taha ‘i heni.

‘A ia ko e ‘uhinga pe fakamanatú ‘oku ‘ikai ke tau loto tautolu ki ai, ka ke ki’i mokomoko pē. Tau fai pē ‘etau feme’a’akí, ko eni ‘oku tau a’u ki ha tu’unga ke hoko atu ai ‘etau fakamatalá, mālō Sea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku ki’i lahilahi ‘etau ‘ū ‘īsiū ko eni ke fakama’ala’ala atu kimu’a pea tau toloí. ‘A ia ‘oku toe pē ‘etau miniti ‘e 10 pea ‘oku toe mo e taimi ‘oku tuku ...

<010>

Taimi: 1600-1605

‘Eiki Sea: ... ki he ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi he na’e kole mo ia ke me’a ‘i he ‘asenita me’a makehe. Ka kimu’a pea tukuange ‘a e faingamālie ki ai te u fakama’ala’ala atu mo e ngaahi me’a na’e tokanga ki ai ‘a Tongatapu 7 koe’uhi ‘oku ou tui pē ‘oku tonu pē ke ‘oatu ha tali ki ai.

‘A ia ko e *issue* na’e ‘ohake ‘oku 3, fakamuimitaha ‘a e Lulutai ‘a ia ko eni kuo ‘osi kole atu ke mou ngāue’aki ‘etau founa ngāue. Ko e me’a hono 2 ‘oku fekau’aki ia mo e, mo hono fakanofu ha taha ke ngāue ‘i he Pule’angá hili ko ia ‘oku ‘i ai ‘a e Tu’utu’uni Fakamaau’anga ki ai. Ko e *issue* ko ia te u toki tuku pē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Pule’anga ke ‘omai ha’anau tali ki ai, koe’uhi he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane felāve’i ‘ana pea mo e ngāue Fale Alea ko e me’a ia ‘a e Pule’anga, te nau taliui nautolu ki tu’a ki he Fakamaau’anga ‘o ka faka’ilo ha taha, ka ko eni ‘oku ‘ohake fehu’i fekau’aki mo e *issue* ko ia ‘i loto Fale Alea. Ko e me’a pē ia ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Pule’anga ke nau toki ō mai ‘o tali.

Fakama'ala'ala Sea fekau'aki mo e fakalao mama'o Tongatapu 10 mei Fale Alea

Ko e *issue* na'e kamata 'aki 'a e fakamalanga 'a Tongatapu 7 fekau'aki ia pea mo e *circular* pē ko e tohi 'ave takai, na'e tufa atu ki he Hou'eiki Mēmipa lolotonga 'a e mālōlō 'a e Fale. 'A ia ko e ngaahi poini na'e 'ohake te u 'oatu pē ha ngaahi tali koe'uhi ke fakafiemālie atu ki he Hou'eiki.

'Uluaki, na'e toloi mai 'a e Fale mei he 'aho 7 'o Tīsema, 'a ia ko e toloi fanongonongo ko ia koe'uhi ko e mālōlō 'a e Fale 'i he 'amanaki ko eni ke tau hanga atu ki he ta'u fō'ou pehē foki ki he taimi Kilisimasi. Pea na'e 'i ai 'a e faka'amu 'e toki maau mai 'a e ngaahi 'asenita ngāue 'a e Pule'anga ki he 'uluaki māhina 'o e 2023, 'a ia ko eni na'e ui ai 'a e Fale ki he 'etau fakataha 'i he 'aho ni.

Lolotonga 'a e taimi ko ia 'i he 'aho 13 'o Tīsema na'e ma'u ki he 'Ofisi 'o e Sea 'a e tohi kole mei he Fakafofonga Tongatapu 10 ke fakalōloa 'ene mama'o atu mei he Fale Alea 'o fakatatau ki he kupu 7 ko eni 'o 'etau Lao ki he Fale Alea. 'Oku 'i ai 'ene faingamālie ke tohi kole ki he Fale Alea ke fakalōloa 'aki ha māhina 'e 3 'o fakatatau ki he kupu si'i 2 pea mo e kupu si'i 3 'o e kupu ko ia.

Hou'eiki ko e fakatonutonu ki he lao ko iá ko au na'a ku fakahū mai ki he Fale Alea. Pea ko e taimi ko ē 'e faka'uhinga'i ai 'e foki 'a e Fakamaau'anga ki he 'uhinga na'e fakahū ai 'a e fō'i lao ko ia 'e he tokotaha na'a ne fakahū ai 'a e lao ki he Fale Alea, pea mo e feme'a'aki e Fale 'i he taimi ko ē na'e fakahoko ai hono paasi 'a e lao ko ia. Ka ko e 'uhinga eni 'oku ou 'oatu Hou'eiki, na'a ku fokotu'u pē 'e au ia 'a e fō'i lao ko ia ke 'osi pē māhina 'e 3 mole sea 'ikai ke to e fai ha lau ki ai. Na'e 'ikai ke tali ia 'e he Falé Hou'eiki pea na'a nau hanga 'o fokotu'u mai ke fakalahi ke 'oange 'a e faingamālie ke tali 'e he Falé 'i ha fokotu'u 'e he Sea ke fakalōloa 'i ha māhina 'e 3 kae 'ikai ke toe lava ke mama'o 'a e Fakafofonga 'o laka ange 'i he māhina 'e 6. 'A ia ko e anga ia e tu'u ko ē 'a e lao.

Ko e ngaahi 'uhinga fakalao ko ē 'oku 'omai 'e he Fakafofonga, 'e Tongatapu 7, ke fakahalaki 'a e founa ngāue 'oku tau ngāue'aki 'i Fale Alea, fekau'aki pea mo e 'ave, tohi 'avetakai, ko 'eku tali ki ai, 'uluaki, ko 'etau talanoa ki he *issue* na'e 'osi fakahoko pē tali 'e he Fale Alea 'oku tapui ia 'i he 'etau Tohi Tu'utu'uni 'a ia ko e *rule* fika 39. Kapau 'oku 'osi pālōti mo tali 'e he Fale ha tu'utu'uni, 'ikai ngofua ke tau toe foki 'o alea'i 'a e tu'utu'uni ko ia. Ka neongo 'a e kupu ko ia, ko e *issue faka-procedure* 'eni, 'a ia 'i he'ene pehē 'oku 'ikai ke tau hanga 'o fakahalaki e tu'utu'uni he na'e 'osi fakahoko ia, pea kapau kuo 'osi fakahoko, 'osi ma'u 'e he Fakafofonga Tongatapu 10 'ene monū'ia he na'e 'osi 'ene māhina 'e 3 ki he 'aho 24 'o Sanuali.

'A ia ko e monū'ia ko ē na'a ne, 'oku ne ma'u 'i he 'aho ni 'o hoko atu 'ene vahe pea hoko atu mo 'ene ngeia mo 'ene lakanga ko e Fakafofonga Fale Alea 'o e Fale, na'e 'osi tali ia 'i he *circular*. 'A ia 'oku 'ikai ke lava ia ke tau toe foki 'o alea'i e me'a ko ia, 'oku 'osi, 'osi fakakakato ia 'o fakatatau ki he 'etau Tu'utu'uni Fika 39.

Ko e 'aho 24 ko eni 'o Sanuali na'e tonu ke *expire* ka kuo 'osi mai ia.

Tali Sea ki he tohi 'avetakai kuo fuoloa ta'u ngāue'aki mai Fale Alea founa ngāue ko ia

Ko e tohi 'avetakai, Hou'eiki ko e founa ngāue ko eni 'oku ne hanga 'o fakaivia'i, 'oku to'o

ia mei he kupu fika 25, 15 mo e kupu 16 ‘etau Tohi Tu’utu’uni, ‘a ia ko e kupu ...

<005>

Taimi: 1605-1610

‘Eiki Sea: ... 15 Pea mo e kupu 16 ‘oku ne hanga ‘o ‘ave mafai ki he Sea ke ne fakalele e ngāue ‘a e Fale Alea. ‘A ia ko e founa ngāue e Fale ‘oku ‘i he malumalu ia e Sea tautefito ki he taimi ko ē ‘oku mālōlō ai e Fale. Pea ko e founa ngāue na‘e fakahoko‘aki ‘a e ‘ave takai na‘e tu‘utu‘uni ‘a e Sea koe‘uhí ko e mālōlō ‘a e Fale ke ‘ave takai ‘a e tohi kole na‘e fakahū mai mei he Fakafofonga Tongatapu 10. Pea ‘oku fakatatau ia ki he *precedent* pē ko e founa ngāue angamaheni ‘o hangē pē ko hono fakalōloa‘i ‘a e me‘a tatau pē na‘e fakahoko ki he Fakafofonga mālōlō Ha‘apai 12 ‘i he ta‘u kuo ‘osi. Ko e fo‘i founa ngāue tatau pē na‘e fakahoko‘aki. ‘A ia ko e *precedent* ia ki hono ‘ave ha kole pehē, ‘oku tatau pē ‘ene makatu‘unga pea ‘oku toe muimui pē ki ai pea mo e me‘a ‘oku ui ko e *unwritten convention* pē ko e konivēsio ‘oku ‘ikai tohi‘i ke ngāue‘aki he Sea ‘ene mafai ke ‘ave takai ha ngaahi Tu‘utu‘uni ‘oku fiema‘u ke ‘ave takai.

‘A ia ko e angamaheni ko e ngaahi feliuliuaki ki he ‘ū *contract* e kau ngāue, ko e kole folau ha Fakafofonga, ko e fakalōloa ‘o ha mama‘o atu ha Fakafofonga. ‘A ia ko e ngaahi konivēsio ko eni ‘oku tau muimui ki ai na‘a ne hanga ‘o fakaivia‘i ‘a hono ‘ave ‘a e tohi ‘ave takai na‘e tufa atu ‘i Tīsema.

Ko e talanoa ko ē ‘oku pehē ko ē ‘oku ta‘afakalao ‘a e tohi ‘ave takai, kapau te tau muimui ki he *precedent* pea mo e founa ngāue angamaheni, ko e ‘ova eni he ta‘u ‘e 20 hono ngāue‘aki ‘a e founa ngāue ko ia. ‘A ia kimu‘a ia he liliu faka-politikale na‘e ngāue‘aki ‘a e tohi ‘ave takai, pea kapau ‘oku toki fakahalaki ia ‘osi ha ta‘u ‘e 20 hono ngāue‘aki ko u tui ‘oku pelepelengesi ia ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘i ai ai e me‘a ko e *unwritten convention*. He kapau te tau hanga ‘o fakahalaki ‘i he ‘aho ni ‘e hala kātoa ‘a e ‘ū tohi ‘ave takai ‘o a‘u ia ki he ta‘u kuonga ia kimu‘a pea mou me‘a mai ki he Fale Alea. Ko e ‘uhinga ia ‘oku tataki ai ‘etau ngāue ‘i he konivēsio he koe‘uhí ko e ‘ū me‘a ko ia ‘oku ‘ikai ke pulusi hangatonu ia tohi ‘uli‘uli mo hinehina ‘i he ‘etau tohi.

Ko e faka‘uhinga ki he fakataha mo e fokotu‘u ‘i loto ‘i ha fakataha ‘a e Fale Alea kapau te mou me‘a ki he Tohi Tu‘utu‘uni ‘oku ‘asi ia ai ko e fokotu‘u ‘e ha Fakafofonga. Ko e me‘a ‘oku me‘a ki ai ‘a e Lao ko e fokotu‘u ‘e he Sea e Fale Alea pea ko e faikehekehe ‘a e fokotu‘u ‘a e Fakafofonga ‘o hangē pē ko e me‘a ‘oku me‘a ki ai ‘a e Fakafofonga Tongatapu 7 ‘o fokotu‘u ia ‘i loto Fale Alea. Ko e fokotu‘u ko ē ‘ave takai ko e Sea pē taha ‘oku fakaivia‘i ‘e he Tohi Tu‘utu‘uni fakatatau ki he kupu na‘a ku ‘osi lave atu ai kimu‘a, ke ne fokotu‘u he ‘oku hā pē ia he Lao ko e Sea te ne hanga ‘o toki fokotu‘u ki he Fale. Pea ‘oku kau ia he ngaahi me‘a naunau ‘oku ma‘u he Sea ko e tohi ‘ave takai ke ne fokotu‘u ki he Fale he ko e Fale ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ki he Fale ‘oku tau fakataha ki ai, ‘oku ‘uhinga ia ki he Hou‘eiki Fakafofonga ‘o e Fale Alea.

‘A ia ko ‘eku fakamatala nounou Hou‘eiki kapau ‘oku tokoni atu ki he mahino‘i ‘o e tohi ‘ave takai ‘o kapau ‘oku ‘ikai ke mou tui tatau ki he me‘a ‘oku faka‘uhinga‘i atu, pea mou fokotu‘u mai ke liliu ‘etau Lao pē ko e Tohi Tu‘utu‘uni ke fakatatau ki he me‘a ‘oku mou fiema‘u. Ka ko e founa ngāue ko eni ko e talu ē ‘etau ngāue mai ‘aki ‘a e tohi ‘ave takai kimu‘a ia he 2010. ‘E malava pē ke fai ha fekumi ki ai e Kalake pē ko fē taimi na‘e fuofua kamata ai, ka ko u tui

‘e ‘ikai ke ma’u ha lekooti ia, mahalo ko e to’u Fale Alea eni ia ‘e fiha hono ngāue’aki e founga ko ia.

Hou’eiki ‘oku toe si’i pē ‘etau taimi te u

Paula Piveni Piukala: Sea ‘omai mu’a ha ki’i, ‘oku mahino pē kiate au ho’o fakama’ala’ala Sea ko e ‘isiū ia ‘i he ‘ū ‘isiū ‘oku ‘ikai ke tohi’i. Ko e fo’i Lao eni ko e Lao ‘o e Fale Alea ‘oku tohi’i pē ai ‘i he fokotu’u mai ‘e he Sea ‘i he Fale Alea ke nau tali. Ko e faka’uhinga ko ena kapau na’e fakalongolongo ‘a e lao ‘osi talamai pē ‘e he fo’i Lao. Ko e kongā ko ē ‘o e tohi ‘ave takai Sea ki ha ‘isiū ‘oku ‘ikai ke tohi’i he lao hangē kapau ko ho ‘ave takai ko ha kau folau ‘oku ‘ai ke ‘alu ka ‘oku mālōlō e Fale. Ko ‘eku ‘uhinga ‘a’aku...

‘Eiki Sea: ‘E Tongatapu 7 ‘e ‘ikai ke ta femahino’aki taua he efiāfi ni. ‘Oku ou ‘osi ‘oatu ‘e au ‘eku fakamatala pea kapau ‘oku ke, ‘ikai ke ke tali ko e me’a pē ia ‘a koe pea ‘oku ‘atā pē ke fakafehu’i ‘i ha ngaahi founga ‘oku ‘atā ‘i he Konisitūtone mo e Lao. Kapau ‘oku ke fie fehu’ia ‘oku ‘atā e Fakamaau’anga ke ke fehu’i ki ai ‘o kapau te nau ala ki ai koe’uhí ko ‘eku faka’uhinga eni ‘oku ‘oatu he efiāfi ni. Ka tau hoko atu he ‘oku ‘i ai mo e ‘isiū mahu’inga ‘oku fiema’u ke ‘omai mei he ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ka ko u fakamanatu atu Hou’eiki ko e hili pē ‘etau fakataha he 4:00 ...

<007>

Taimi: 1610-1615

‘Eiki Sea : ... te tau hoko atu ki he’etau fakataha ko eni pea mo e ‘Omipatimeni ‘o Nu’usila ‘a ia na’e ‘osi fakapolokalama’i atu ‘i he taimi na’e tufa ai ‘etau ‘asenita. ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi.

Fakama’ala’ala Palēmia he kupu 108 Tohi Tu’utu’uni ki he tauhi molumalu feme’a’aki

‘Eiki Palēmia : Sea kātaki pē ki’i, ki’i kole pē, ki’i fakahā ange mu’a ‘a e 108 ko u tui ‘e tokoni pē kia tautolu kotoa ke fakamanatu mai ‘a e kupu 108 he’etau Tu’utu’uni. ‘Oku ‘ikai ko ha ‘uhinga eni ia ko ha me’a ka ‘oku sai pē ke tau fakatokanga’i ka ‘oku ‘osi ‘i ai pē ‘a e ngaahi tu’utu’uni ki he ngaahi me’a pehé na. Hangē ko e lau ko e ngaahi lea kovi pē ta’ehoa kau ai ‘a e kapekape, ta’etaau, tukuhifo mo e ngaahi lea pehé ‘oku tapu’i ia hetau Fale ni. Ko e ‘ai pē ko e fakamanatu pē. Sai ‘aupito pē ‘etau fefaka’apa’apa ‘aki he ‘oku tau feinga kotoa pē ki ai neongo ‘etau tōnounou. Ka ko e fakamanatu atu pē ‘oku ‘i ai ‘a ‘etau Tu’utu’uni ‘oku ‘ikai ke, tonu pē ke tau faka’apa’apa’i kae tuku atu Sea ki ho’o ‘asenita mālō.

‘Eiki Sea : Mālō ‘Eiki Palēmia. ‘Eiki Minisitā.

Tu’unga ‘i ai lipooti fekau’aki tohi tangi kau *contractor* langa fale *tsunami*

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Tapu mo e Feitu’u na Sea sai pē te u vave pē. Tapu pē mo e kau Mēmipa ‘o e Fale Alea. Sea ko e tokanga pē ‘a e motu’a ni koe’uhi ko e me’a na’a ke me’a mai ‘aki fekau’aki pea mo e tohi tangi ki hano tēpile’i. Ko e tohi tangi ko eni Sea fekau’aki ia pea mo e tangi ‘a e kau *contractor* tu’unga ‘i he vāhenga pea mo e *price* ‘o e

contract ‘oku nau langa’aki ‘a e fale *tsunami*. Sea ‘oku fai pē ‘a e ngāue vāofi ‘aupito pea mo e Fakafofonga Fika 1 ‘o Tongatapu, Fakafofonga Fika 5, pea ‘oku kole pē ‘a e motu’a ni ke hokohoko atu pē mu’a ‘a e ngāue ko ia koe’uhi ko ‘ene toki maau pea toki fakahū mai ki he Fale ni. Mālō Sea.

‘Eiki Sea : Mālō Hou’eiki ko u fie fakamanatu pē ‘uhinga ‘oku fiema’u ai ke lipooti mai ‘Eiki Minisitā koe’uhi he na’e tu’utu’uni ‘a e Fale ke nau lipooti mai he fakataha hoko ‘a e Fale ‘a ia ko e ‘aho ni ia. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘ikai lava ai ke toloi ke toki me’a mai ‘apongipongi. ‘Oku mahino pē kiate au ‘oku ‘i ai ‘a e femahino’aki ‘a e Fakafofonga Tongatapu 5, 1 pea mo e ‘Eiki Minisitā fekau’aki pea mo e ngāue ko eni, pea ‘oku mau talitali atu ke mou toki lipooti mai ha maau ho’omou ngāue ki he uike ni pē ko e uike kaha’u. Hou’eiki kuo ‘osi ‘etau taimi toloi e Fale ki he 10:00 ‘apongipongi. Mou me’a hake ke tau Kelesi.

Kelesi

Kelesi - Tutuku

<008>